АРХЕОЛОГИЯ

КНИГА
3
1995

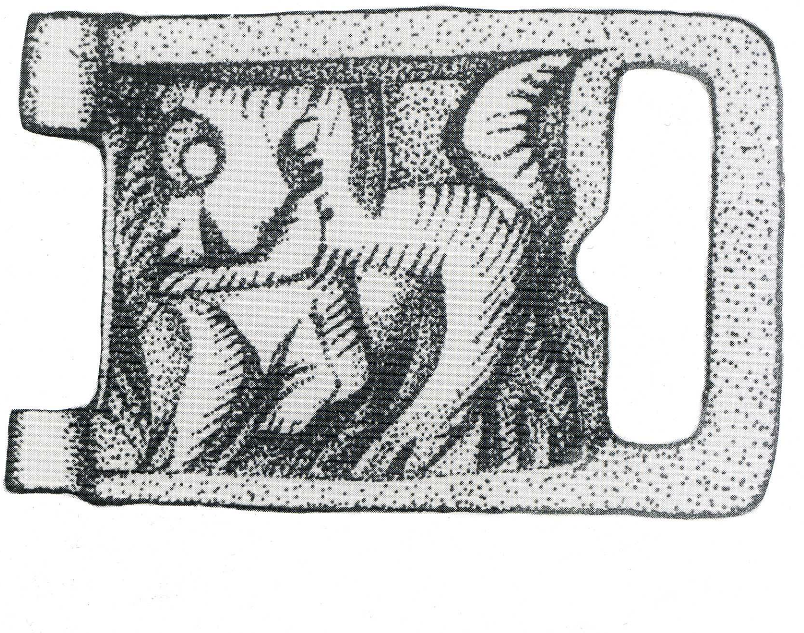

Редакцията на „Археология“ приема за обсъждане материалите, представени на **български език** в 2 екз. *(текст и научен апарат)* на машина (страница от 30 реда по 66 удара) с качествени за отпечатване *образи, списък на образите* (2 екз.) и *резюме* (3 екз.). Преводи на материали от чужд на български език и преписване на машина редакцията не извършва.

La rédaction d'Археология accepte les materiaux pour être examinés, présentés **en langue Bulgare** en 2 ex. *(texte et appareil scientifique,* dactylographiés (page de 30 lignes — 66 frappes), accompagnés de figures propres à être imparimées, *liste des figures* (2 ex.) et *resume* (3 ex.). La traduction en bulgare et less textes dactylographiés doivent être assurés par l'auteur.

На корицата

Старобългарска тока от карнобатската крепост „Маркели“. Исторически музей, Карнобат

Снимка Елена Арабаджиева

Sur la couverture

Boucle protobulgare de la forteresse de Karnobat, „Markeli“.
Musée historique de Karnobat

Photo Elena Arabadjieva

© Археологически институт и музей при БАН
1995

BIBLIOTEKA UNIWERSYTECKA POZNAŃ

cd 431267 III

АРХЕОЛОГИЯ

ISSN 0324-1203

ОРГАН НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ И МУЗЕЙ
ПРИ БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Год. XXXVII
3
1995

1996-04-05

За типологията на неолитните каменни тесли от България

КЪНЧО КЪНЧЕВ

Теслите са най-често срещаните оръдия сред шлифования каменен инвентар през неолита, поради което отдавна са обект на разноаспектни проучвания. Досега обаче в българската научна книжнина няма публикация върху типологията им.

Типовете тесли са обособени въз основа на формата на напречните сечения, които са три вида. Едните са различно издути елипси, другите — планконвексни (полуелипси), а трети — четириъгълни с подчертани странични ръбове. Модификациите на тези три типа сечения позволяват да се разкрият връзките между тях и еволюционният път на развитие и усъвършенстването на теслите и другите сечива. Посочените три типа сечения са характерни както за теслообразните, така и за клиновидните (брадви и клинове) сечива. Асиметричността в сечението и най-вече клиновидният надлъжен профил на теслите е най-характерното в морфологията на теслообразния инструментариум. Тя се дължи на неравнопоставеността на широките страни при преодоляване на съпротивлението при работа.

Едната от двете широки страни е в различна степен по-изпъкнала от другата. Тя се нарича челна (дорсална) активна или работна. Челната страна е удебелена, тъй като предава и понася силата на удара и тази на съпротивлението (R), (обр. 1, Е)[1]. Предимно по нея се забелязват линейните следи от употреба при трасологическото проучване на теслите, както и микро- и макродеформациите на острието.

Другата широка страна, срещуположната на дорсалната, е най-често права, по-рядко изпъкнала или по изключение вдлъбната. Тя се нарича коремна (вентрална) или пасивна, тъй като при работа не понася съпротивление. По тази причина линейните следи и деформациите от употреба по нея рядко се откриват при трасологическо проучване.

Широките страни на теслите имат предимно трапецовидна, по-рядко триъгълна или правоъгълна форма. Именно на тази база (формите на широките страни) са обособени подтиповете тесли от всеки тип. Споменатите три форми на широките страни предопределят начините за прикрепване на дръжките към оръдията.

Въпросите, свързани с принципите на работа с ръчноударните сечива и действието на различните сили, както и тези на морфометриката, са отдавна разработени в литературата[2]. На тази база почиват опитите ни за математическо моделиране на шлифования каменен инструментариум[3].

Теслата е основно дървообработващо оръдие за разлика от брадвата, която е дърводобиващо. При работа с теслообразните сечива се цели да се отнеме или загребе (при мотиките) известна част в определена точка от обработвания предмет. По тези причини теслите и мотиките при работа стоят в траекторията си напречно на посоката на удара, т.е. движат се с челната страна напред (обр. 1 в, г). При това траекторията на теслите е най-малката сред тези на ръчноударните сечива (работи се най-често седнал). Ударите с теслите са по-съсредоточени, а работният участък е по-добре наблюдаван от този при брадвата. Положението на брадвите при работа в траекторията им е обратно, т.е. те се движат с острието и тясната страна напред (обр. 1 в).

Разполагаме със следните данни за обособените типове:

Тип 1. Това са т. нар. „овални" тесли. Те имат елипсовидно напречно сечение с различна степен на издуване на широките страни. Смята се, че овалните образци с почти кръгло

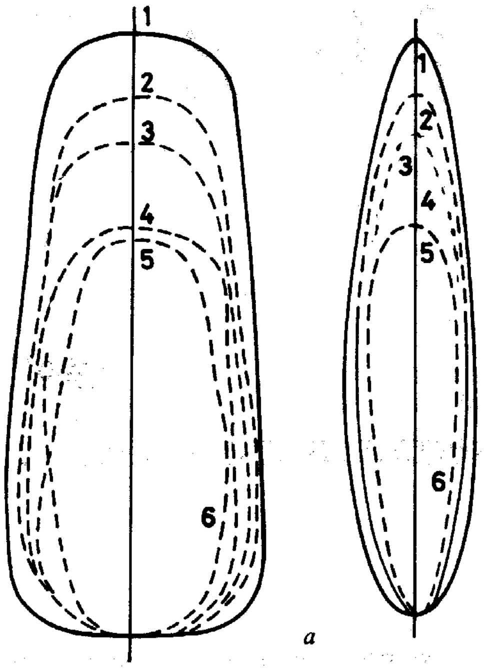
1
2
3
4
5
6
1
2
3
4
5
6

а

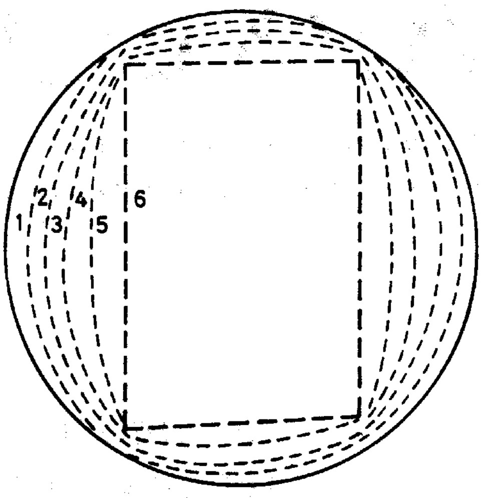

б

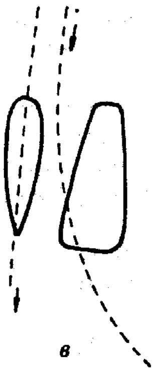

в

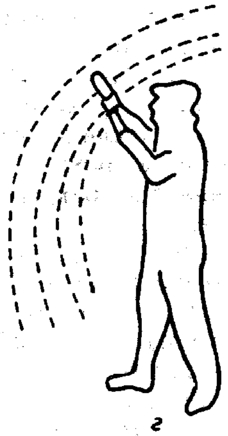

г

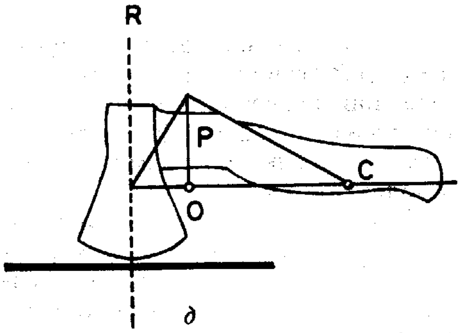

д

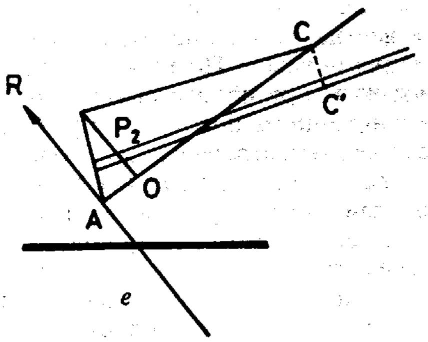

е

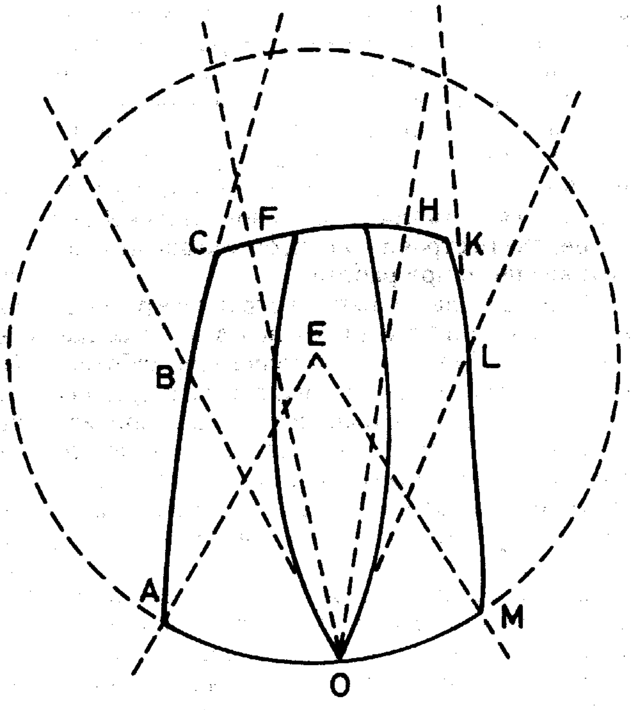
C
F
H
K
E
B
L
A
M
O

ж

• Обр. 1. а) схема на еволюционното развитие на формата и надлъжния профил на каменните брадви, тесли и др. оръдия (А. Л. Лукин, СА, XII, 1950, с. 268); б) схема на еволюционното развитие на напречните сечения на каменните тесли, брадви и други оръдия; в, г) посока и вид на траекторията и положението на брадвата при работа; д) схема на механичните свойства на брадвите с крива дръжка по В. П. Горячкин и А. Желинговский; е) схема на силите при нана̀сяне на удара с ръчно ударно оръдие по В. П. Горячкин и А. Желинговский; ж) профил, форма и ъгли при теслите, брадвите и мотиките: 1. Ъгъл на заострянето – FOH; 2. Ъгъл на острието – BOL; 3. Дъга на острието – AOM; 4. Радиус на дъгата – AE и EM. • Fig. 1. a) schéma de l'évolution de la forme et du profil longitudinal des haches de pierre et autre outils prehistoriques (A. L. Loukine, CA, 1950, p. 268); б) schéma de l'évolution des sections transversales des haches de pierres et autres outils préhistorques; в, г) direction et aspect de la trajectoire et position de la hache au travail; д) schémas des propriétés mécaniques des haches à manches recourbés d'après V. P. Gorjatčkine et A. Jelingoskiy; e) schéma des forces au moment de la portée du coup avec un outil à main d'aprés V. P. Gorjatčkine et A. Jelingovskiy; ж) profil, forme et angles des haches, pioches, etc.: 1. Angle de l'aiguisement – FOH; 2. Angle du tranchant – BOL; 3. Arc du tranchant – AOM; 4. Rayon de l'arc – AE et EM

напречно сечение и удължено тяло са най-архаичните[4]. Те са големи, масивни, неустойчиви при работа и с ниска ефективност. Характерни са за ранния неолит[5]. Вероятно това е първообразът на теслообразните оръдия и от него са произлезли останалите два типа. Кръглото напречно сечение постепенно преминава в овална и сплесната елипса с тенденция към изправяне на широките страни през времето от средния до късния неолит (фиг. 1 б). През различните етапи на неолита са станали следните количествено-процентни изменения в производството им: ранен неолит — 29%, среден — 14% и късен — 18%. Очевидно е, че производството им е спаднало наполовина през средния неолит, а през късния — с 11%[6]. Присъствието на този тип в Тракия като че ли е по-засилено. Дългите овални тесли напълно изчезват през средния и късния неолит, когато се налагат по-плоските екземпляри.

Както вече посочихме, подтиповете се определят от формата на широките страни. Те са застъпени, както следва:

Подтип 1. Това са овални тесли с триъгълна форма на широките страни. Както изглежда, те са били най-удобните за поставяне на дръжки, тъй като е могло лесно да се издълбае конично легло в съответната муфа. Триъгълните тесли съставляват през ранния неолит 4%, през средния — 1%. Подобни екземпляри от късния неолит досега не са открити (табл. 1). Очертава се добре изразена

Таблица 1

Типове и подтипове неолитни тесли по периоди и селища

Периоди и селища	Тип 1 в брой подтипове			Тип 2 в брой подтипове			Тип 3 в брой подтипове			Общо
	1	2	3	1	2	3	1	2	3	
I. Ранен неолит										
1. Казанлък	24	68	5	23	159	8	6	56	5	354
2. Азмашка мог.	1	48	1		62			62	1	174
3. Ракитово	2	9		2	19		1	14		47
4. Чавдар	4	52			99	7	3	55	6	229
5. Крумовград		14			4			3		21
6. Кърджали		11		1	9			7		28
7. Градешница		3	1		17			21		42
8. Тлачене					6			1		7
9. Овчарово-гората	2	49			23		1	27		102
10. Перник	1	12	2	2	44	2	1	6	2	72
11. Гълъбник	8	5		29	12	3	3			60
Общо	42	271	12	57	454	20	15	252	14	1137
%	3,69	23,83	1,06	5,04	39,93	1,75	1,33	22,16	1,23	100,00
II. Среден неолит										
1. Казанлък	1	7			16			2		26
2. Азмашка мог.		6			8			17		31
3. Градешница		2			23	1		26	2	54
4. Качица								3		3
Общо	1	15			47	1		48	2	114
%	0,88	13,16			41,23	0,88		42,10	1,75	100,00
III. Късен неолит										
1. Калояновец		9	1		8	1		5	1	25
2. Берекетска м.			2		8	1		7	1	19
3. Обручище					1		1		1	3
4. Н. Загора		8	2		20	3		31		64
5. Калугерово					7			7		14
6. Качица		3			2			9		14
Общо		20	5		46	5	1	59	3	139
%		14,39	3,60		33,09	3,60	0,72	42,45	2,16	100,00
Общо за неолита	43	306	17	57	547	26	16	359	19	1390
%	3,09	22,01	1,22	4,10	39,35	1,87	1,15	25,82	1,37	100,00

низходяща тенденция в производството и употребата им.

Подтип 2. Това са екземпляри от същия тип с трапецовидна форма на широките страни. През ранния неолит те са 24%, през средния — 13%, а през късния — 14% (табл. 1). Тази колеблива низходяща тенденция в производството на трапецовидно-овални тесли се наблюдава и при другите подтипове.

Подтип 3. Към този подтип са причислени екземплярите с приблизително правоъгълна форма на широките страни, които са най-рядко срещани. През ранния неолит съставляват около 1%. Подобни екземпляри от средния и късния неолит досега не са известни.

Тип 2. Теслите с планконвексно (полуелипсовидно) напречно сечение са отнесени към този тип. Те се наричат още калъпести. При тях едната страна (коремната) е почти права, а другата (противоположната) в различна степен е издута. Калъпестите тесли имат най-добре изразена асиметричност, за която вече стана дума. Те са най-често срещаните, като през ранния неолит съставляват 47%, през средния — 42%, а през късния — 37% (табл. 1). От тези данни се вижда спад в производството на калъпестите тесли.

Теслите от втория тип се разделят на три подтипа според формата на широките страни.

Подтип 1. Това са калъпестите тесли с триъгълна форма на широките страни. Те са само 5% през ранния неолит, а през средния и късния не са открити (табл. 1).

Подтип 2. Към този подтип са отнесени калъпестите тесли с трапецовидна форма на широките страни. Това са най-често срещаните екземпляри. През ранния неолит те са 40%, през средния — 41%, а през късния — 33% (табл. 1). Срещат се най-често в Южна България (табл. 1).

Подтип 3. Това са калъпестите тесли с правоъгълна форма на широките страни, които са рядко срещани. През ранния неолит те едва достигат до 2%, през средния са под 1%, а през късния 4% (табл. 1).

Тип 3. Към този тип причисляваме теслите с правоъгълно напречно сечение, при които понякога и двете широки страни са неравномерно, но леко издути. Възприема се мнението, че те са най-усъвършенстваните, тъй като типологически са най-близо до съвременните метални образци. Както изглежда, производството им постоянно се е увеличавало през времето от неолита до бронзовата епоха. Трябва да добавим, че теслите с четириъгълно сечение са най-тънките, поради което са най-лесно чупливи и при тях фрагментираността е най-висока. През ранния неолит те достигат до 25%, през средния — 44%, а през късния — 45%. Производството им се е развивало приблизително с 20% през времето от ранния до късния неолит. Този тип се среща по-често на юг от Балкана, където са разположени различните пунктове на най-подходящите скални суровини за производството им (табл. 1). Екземплярите от този тип се разпределят на подтипове, както следва:

Подтип 1. Триъгълни тесли с четириъгълно сечение са известни от ранния неолит в незначително количество. По-точно — екземплярите от това време са малко над 1%. Триъгълни тесли от този тип не са известни от средния и късния неолит.

Подтип 2. Това са трапецовидни тесли с четириъгълно сечение, които са най-често срещаните. През ранния неолит те са 22%, през средния — 42%, а през късния — 42%. При тези данни впечатлява голямото (20%) увеличение на този подтип тесли за времето на неолита, което не е случайно. Осезателно се чувства присъствието им през ранния неолит в Южна България (табл. 1).

Подтип 3. Теслите с правоъгълна форма и сечение са обособени в този подтип. Те се срещат сравнително рядко през цялата праисторическа епоха. Правоъгълните екземпляри през ранния неолит са 1%, през средния — 2%, а през късния — над 2% (табл. 1). Безспорно е почти удвоеното им присъствие през късния неолит, въпреки това количеството им е незначително.

От приведените по-горе данни се вижда, че теслите с планконвексно и правоъгълно напречно сечение са двата основни типа. Последните, както изглежда, запазват доминиращото си положение през халколита и бронзовата епоха. При калъпестите тесли с трапецовидни широки страни се очертава спад в производството им през периода ранен — късен неолит. Както вече подчертахме, тенденцията в направата на теслите с правоъгълно сечение е точно обратната. Употребата им е увеличена с почти 20%. Създава се впечатление, според което трапецовидните тесли с правоъгълно напречно сечение са доминиращи, т.е. с най-висока ефективност при работа. Те, както вече отбелязахме, са най-близко до съвременните метални образци и вероятно са преобладаващи през халколита и бронзовата епоха. На последно място по количество са овалните тесли от първия тип. Количеството им постепенно намалява през неолита. Тези типични за неолита тесли били „тромави“, „тежки“ и „нископроизводителни“, поради което са просъществували до средната бронзова епоха в незначителни количества и различни модификации. При всички типове преобладават теслите с трапецовидна форма на широките страни, т.е. тези от втория подтип. На втора и трета позиция са триъгълните и правоъгълните екземпляри, като количествените различия между тях са незначителни (табл. 1).

Провъртяните тесли се срещат изключително рядко в праисторическата епоха. Досега са известни няколко екземпляра, които са случайни находки, вероятно от халколита и бронзовата епоха. Провъртяването на плоските тесли едва ли ще да е проблем за пробивната техника на раннометалните епохи. Следователно причината за оскъдността на каменните тесли с дупка не е в пробивната техника, а в ефективността от употребата им, за което става дума по-късно. Силата на съпротивлението се изявява предимно в района на дупката при провъртяните ръчноударни сечива. По тази причина голяма част от провъртяните каменни брадви са пречупени в района на дупката въпреки удебелението, което често имат там. Тази изпъкналост в профила не затормозява употребата на брадвите. При теслите обаче всяка издутост по средата на работната страна не би позволила контакт с обработваната материя. С други думи — подобни удебеления при дупката на работната страна на теслите с дупка и удебеления около тях не са открити.

Еволюцията в развитието на теслите (обр. 1 а, б) преминава от почти кръгла форма на напречното сечение през ранния неолит през овали към сплесната елипса, за да стигне до формата на правоъгълника с почти прави страни в края на късния неолит (обр. 1 б). Това утъняване се изразява от постепенното редуциране стойностите на ъгъла на заостряне и този на острието, като последният все по-често доближава, но твърде рядко преминава границата от 40°. Занижаващите стойности на тези ъгли изразяват еволюционното развитие и усъвършенстване на теслите. Тази растяща производителност изчерпва докрай якостните качества и възможности на скалите, от които произхождат оръдията. Последните стават все по-чупливи след значителното им утъняване, макар че за направата им се използват предимно най-подходящите скални суровини. Засилващото се противоречие между растящата ефективност на сечивата и ограничените якостни качества на скалите, от които произхождат, се разрешава напълно чрез въвеждането в употреба на металните образци.

---

[1] Като правило всички детайли, при които се изявява силата на съпротивлението, са удебелени, за да са стабилни.

[2] В. П. Горячкин. Теория ручных орудий. Теория, конструкция и производство сельскохозяйственных машин. — Всесоюзный научноисследовательский институт сельскохозяйственного машиностроение (ВИСХОМ), 4, М.—Л., 1963, 419—424; В. А. Желинговский. Ручные ударные орудия и работа ими. — ВИСХОМ. Теория, конструкция и производство сельскохозяйственных машин, 4, 1963. М.—Л., 425—427; Эволюция топора и находки метрострое. — В: Государственная академия истории материальной культуры по трассе Московского метрополитена. М., 1936, 138—147; J. Stelcl, J. Malina. T. Velimsky. K terminologii a metodice petroarchologickeho vyzkumu kamennych pamatek. — Folia, Fac, Sc. Natur. Univ. Purk., 13, Geologia 22, opus 9, 1971, 49—77 и цитираната там литература.

[3] К. С. Кынчев. Орудия труда неолита Болгарии. Автореферат дисертации на соискание ученой степени доктора исторических наук. Л., 1990; К. Кънчев и др. Възможности за прилагане на дисперсионния анализ в археологическите и историко-техническите изследвания. — Трудове по история и теория на науката и техниката, 7, 1991, 71—86.

[4] Г. Ил. Георгиев. За някои оръдия за производство от неолита и енеолита в България. — В: Изследвания в чест на акад. Д. Дечев. С., 1958, 361 сл.

[5] Всички проценти в настоящата статия са изчислени на база от 1390 броя тесли от 24 неолитни селища в България. Разпределението на теслите по селища и неолитни периоди е отразено на таблица 1.

De la typologie des haches de pierre néolitiques de Bulgarie

K. KÄNTCHEV

(Résumé)

La typologie des haches préhistoriques proposée dans cet article est fondée sur leur morphologie qui ressort des sections transversales et des profils longitudinaux. Les formes des sections et celles des côtés larges constituent les critères selon lesquels sont déterminés les types et les sous-types.

Type 1. Les haches ovales à section asymétrique ou ellipsoïdale du néolithique ancien sont 29%, du néolithique moyen —14% et du néolitique tardif — 18%. D'après la forme des côtés larges (triangulaire, trapézoïde et rectangulaire), les haches sont attribuées à trois sous-types. Les haches triangulaires du premier sous-type représentent au néolithique ancien 1%, au néolithique moyen et tardif des haches de ce sous-type ne sont pas découvertes. Les modèles trapézoïdes du deuxième sous-type au néolithique ancien sont 24%, au néolithique moyen — 13%, et au néolithique tardif — 14% (Tabl. 1). Les haches du troisième sous-type à forme rectangulaire représentent au néolithique ancien environ 1%, au néolithique moyen et tardif des haches de ce troisième sous-type ne sont pas découvertes.

Type 2. Ce sont les haches à forme de moule à section transversale planconvexe qui au néolithique ancien sont 47%, au néolithique moyen — 42%, et au néolithique tardif — 37%. Des haches de ce deuxième type de forme triangulaire jusqu'à 5% sont decouvertes uniquement au néolithique ancien. Prédominent les exemplaires trapezoïdes qui au néolithique ancien atteignent jusqu'à 40%, au néolithique moyen — 41% et au néolithique tardif — 33%. Les haches rectangulaires de ce deuxième type sont: au néolithique ancien 22%, au néolithique moyen 1% et au néolithique tardif 4%.

Type 3. Les haches de section rectangulaire au néolithique ancien atteignent 25%, au néolithique moyen — 44%, et au néolithique tardif — 45%. Des haches triangulaires de section quadrangulaire jusqu'à 1% ne sont découvertes qu'au néolithique ancien. Dominent les exemplaires trapézoïdes qui au néolithique ancien sont 22%, au néolithique moyen — 42%, et au néolithique tardif plus de 42%. Les exemplaires rectangulaires du troisième sous-type sont: au néolithique ancien 1%, au néolithique moyen — moins de 2% et au néolithique tardif — plus de 2%.

Бронзови предмети от късноантичната вила при рудник „Бела вода“, Перник

ВЕНЕЦИЯ ЛЮБЕНОВА

През 1977 г. при построяването на ново железопътно трасе в западната част на Перник при рудник „Бела вода“ бяха открити, а след това проучени чрез разкопки останките от късноантична вила (края на III — началото на V в.). За изграждането на основната сграда (прибл. 40 х 40 м) е било избрано удобно място сред обработваеми земи в един от завоите на река Струма. В архитектурно-планово отношение вилата принадлежи към типа на комплексите с вътрешен двор, но е укрепена с кули на четирите ъгли и над вратата (обр. 1)[1].

От гледна точка на общата характеристика тук се локализира значително стопанство, чиято основна дейност са били земеделието и търговията със зърнени храни. Много находки и обстоятелства свидетелстват обаче, че са били застъпени допълнителни занятия с промишлен характер. Организирани от владетелите или поставени в тяхна зависимост, те са

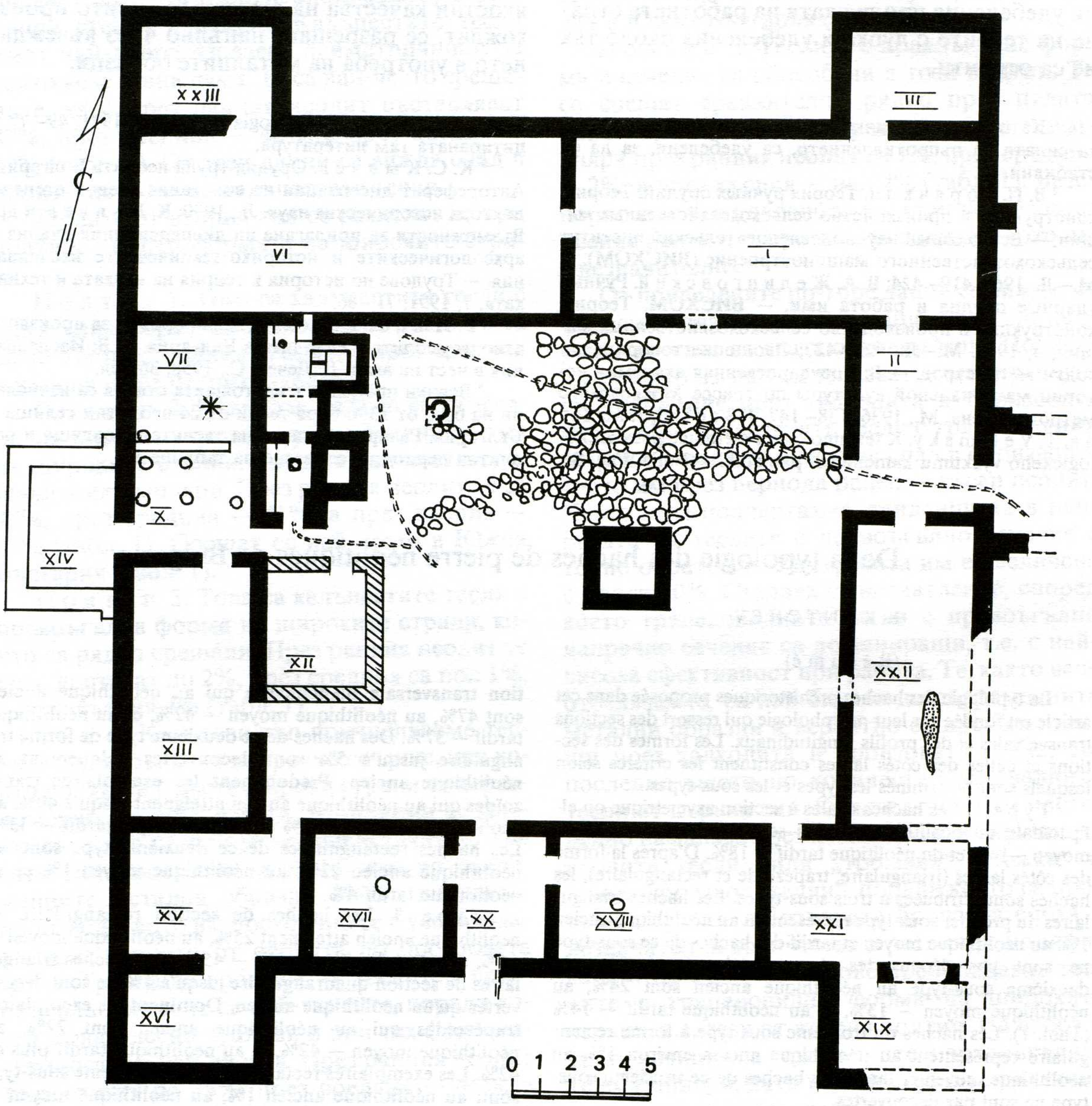

• *Обр. 1. Късноантична вила при рудник „Бела вода“, Перник — план. Колективна находка (бронзови предмети). Fig. 1. Villa de la basse Antiquité près de la mine „Bela voda“, Pernik — plan. Trouvaille collective (objets de bronze)*

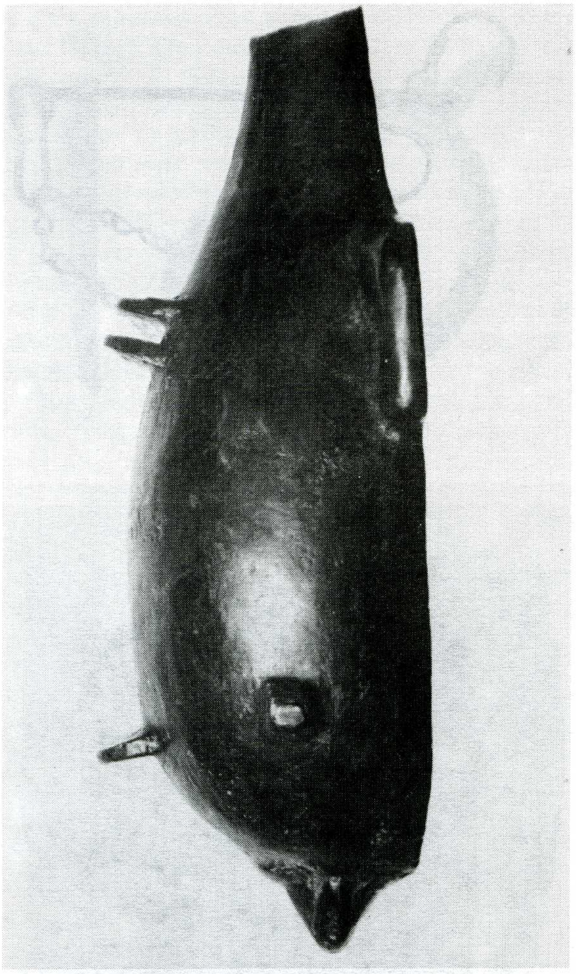

2

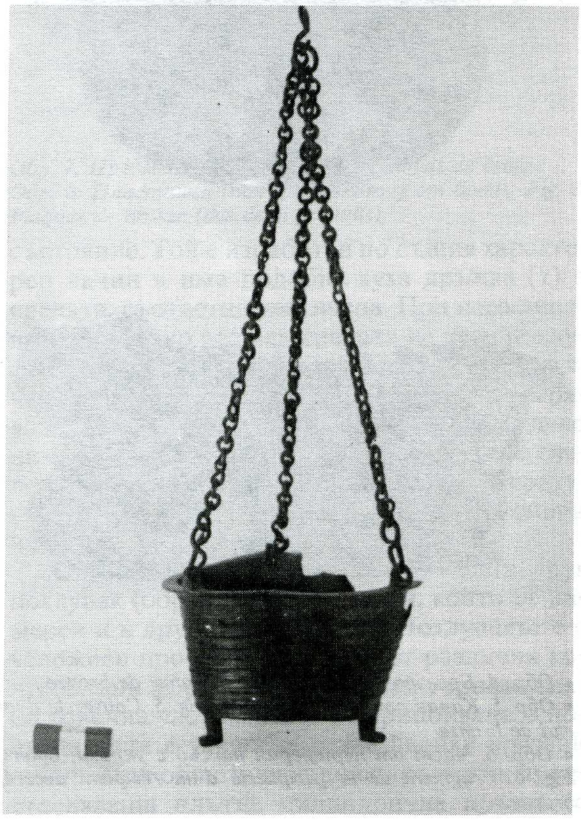

3

• *Обр. 2. Бронзов калъп (четвърт) за издухване на стъкло. Fig. 2. Moule de bronze (un quart) pour souffler le verre*

• *Обр. 3. Бронзова лампа. Fig. 3. Lampe de bronze*

имали за цел задоволяването на собствените нужди, но по всяка вероятност са надхвърляли тези рамки. Важно място са заемали металодобивът и металообработването, коларо-дърводелството и строителството, а в определен период — производството на стъкло.

Систематизирането на находките от бронз с тяхната типологическа характеристика ни дава възможност да добием известно впечатление за употребата на изделията от този метал в една късноантична битова среда. Обстоятелствата на тяхното местонамиране и други факти ни позволяват да направим известни изводи за поминъка във вилата, а някои от тях дават сведения и за ранновизантийското селище, което е просъществувало по-късно в развалините.

Предметите от бронз, намерени при разкопките, са доста разнообразни и свързани с различни сфери на човешката дейност и бит, но могат да бъдат групирани по следния начин: 1. Предмети, свързани с производствената дейност; 2. Битови предмети; 3. Предмети от снаряжение и 4. Култови предмети.

Единственият предмет, за който с голяма вероятност може да се твърди, че е бил използван в производствената дейност, има ладиевидна форма и е конкавен (обр. 2). В единия си край той е плавно стеснен и отчупен, а в другия има кух пирамидален връх. Предметът е отлят и има дължина 28,7 см, шир. 9,8 см, деб. на стените 0,4 см[2]. Повърхността отвътре и отвън е допълнително загладена с пила. Всъщност находката не е достигнала до нас цяла. Това се установява от някои подробности в устройството ѝ. Така от едната си дълга страна тя има допълнително уширение с конкавна вътрешност. На другата страна са разположени шарнири: на едно място двоен и на известно разстояние от него — единичен. Очевидно е, че е имало противоположни шарнири, които са се намирали върху пасващата страна на противоравен предмет. При идейната реконструкция[3] се очерта формата на съд, подобен на бутилка, а отчупената стеснена част се явява негово гърло (обр. 9 ж). Шарнирите и някои други детайли обаче изключват възможността самият предмет да бъде разглеждан като съд. Поради това идеята за калъп се оказа най-правдоподобна и логически обоснована. Находката представлява една четвърт от калъп за формуване на съдове. Съдът, който е трябвало да бъде произведен, е с доста широко гърло и капковидно тяло. Той е бил снабден с една или две дръжки, отливани в споменатото уширение.

След известни уточнения и консултации с технолози и специалисти отпадна възможността да са били отливани метални съдове[4].

Не е логично такъв скъп предмет да е служил и в грънчарството. Най-вероятно ни се струва, че калъпът е бил предназначен за издухване на стъклени съдове. В такъв случай пирамидалното удължение при дъното трябва да е предвидено за отдушник на газовете, които са изтласквани при духането[5]. Като отдушник или формичка за украса може да бъде разглеждано и едно бу́келче с форма на пресечена пирамидка, разположено в долния издут край на калъпа (евентуално четири броя върху целия).

Както бе казано, производството на стъкло е засвидетелствано във вилата, а това е изисквало да има специален инвентар. Форми за издухване на стъклени съдове са били в употреба и след откриването на лулата около началото на н. е.[6] Употребата на бронзови калъпи обаче се оспорва от такъв авторитетен специалист по история на стъклото като Ю. Л. Щапова[7]. Всъщност технологично тя е напълно възможна и други автори, с които споменатата авторка дискутира, го допускат[8].

Тезата за използването на предмета, определен от нас като калъп за издухване на стъклени съдове, не може да се облегне на конкретни аналогии и в този аспект той се явява един уникат. Ще подчертаем, че изработването на такъв сложен предмет с най-малко три съставни части е изисквало не само високо леярско майсторство и съответна металургична база, т. е. работилница от добра класа, но и познаване или координация между майсторите от различни занаятчийски браншове. Не изключваме поради известната в античността практика калъпът да е донесен от някой пътуващ стъклар заедно с друг инвентар и с потребности, каквито са били необходими в производството на стъклото[9].

Доста разнообразни по предназначение, а и по форма са битовите предмети от бронз. Сравнително добре запазен е неголям съд — купа с цилиндрично тяло, конусовидно стеснено към дъното (обр. 9б)[10]. В публикациите не откриваме буквална аналогия. Въпреки че при нея липсва дръжка, най-близки като форма и обем, а вероятно неслучайно и географски могат да бъдат разглеждани две кофички от некропола на Сердика, отнасящи се към III—IV в.[11] Същевременно трябва да подчертаем, че нашата купа е снабдена с широко профилиран встрани и нагоре устиен ръб, предназначен да държи похлупак. Вероятно един от похлупаците, намерен наблизо в помещение VII и пасващ на отвора ѝ, е неин (обр. 9а)[12]. Похлупакът е конусовиден, с диаметър 16,5 см, висок 5 см. Той има интересна цилиндрично повдигната среда, която е куха. Периферията му е допълнително разширена и украсена чрез изчукване с коси нарези.

В близост с купата и нейния похлупак бе намерен още един по-голям похлупак (обр. 9д)[13] с диам. 29,5 см, запазен в доста лошо

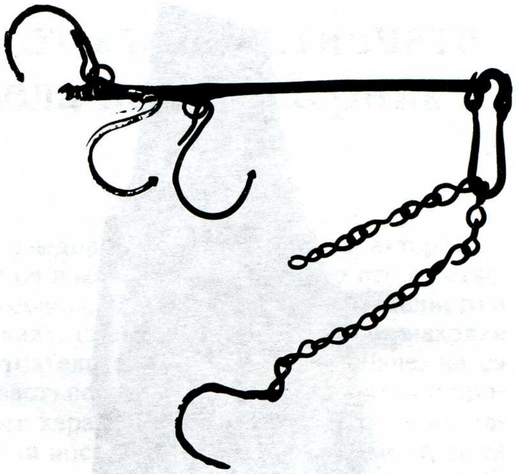

4

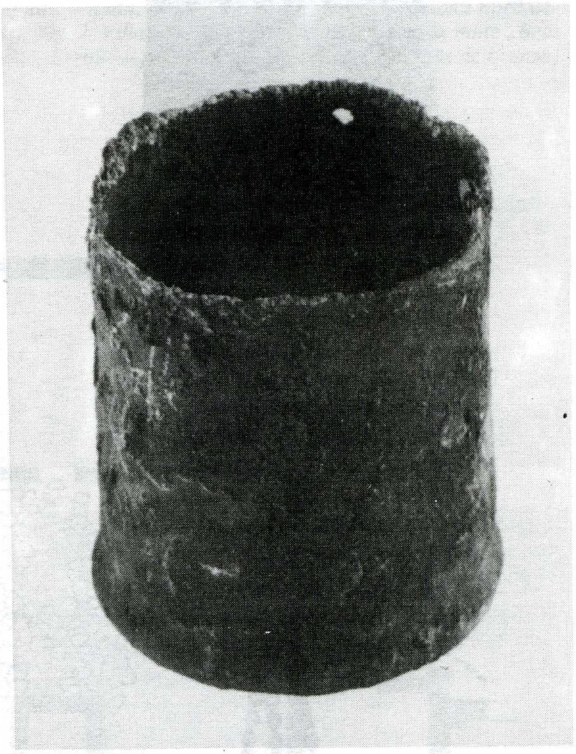

5

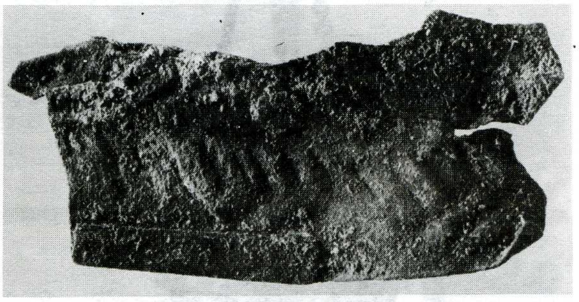

6

• *Обр. 4. Бронзов кантар. Fig. 4. Balance de bronze*
• *Обр. 5. Капак от бронзов калъф. Fig. 5. Couvercle d'un étui de bronze*
• *Обр. 6. Част от периферия на съд с украса, бронз. Fig. 6. Fragment de la périphérie d'un récipient décoré, bronze*

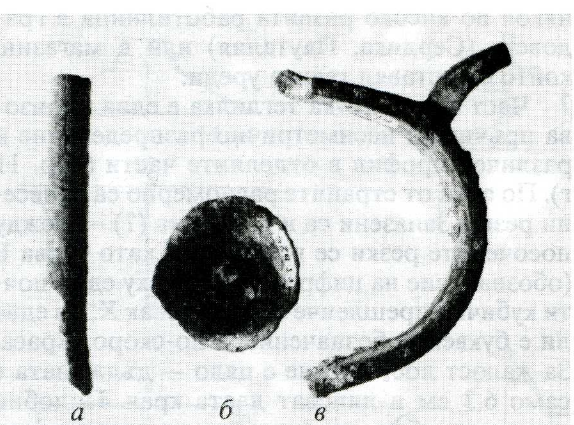

7

8

Обр. 7. Предмети от бронз. Fig. 7. Objets de bronze
Обр. 8. Пластинки (полуфабрикати) от бронз. Fig. 8. Plaques de bronze (des demi-produits)

състояние. Той е изработен по същия характерен начин и има подобна куха дръжка (?) в средата, съответно увеличена. При него липсва украса. Ако все пак средата на тези похлупаци е била използвана за хващане, то явно е, че това не е съобразено с проблема за нагряване. Ясно е обаче, че двата похлупака са дело на един и същи майстор. Отсъствието на аналогични похлупаци в достъпната ни литература ни кара да предполагаме, че те са тукашни изделия.

Съвсем различен в детайли е един друг похлупак (обр. 9г) с диам. 14 см, който бе намерен и в друго помещение[14]. Похлупакът е с усложнен профил — система от различни конусовидни форми. В края на най-горната слабо конична част има шев от припойване, а повърхността е украсена с две двойки врязани линии. При общата височина дръжката, представляваща плътна цилиндрична пръчка, е доста висока — 2,5 см. Тя е имала за цел да отдалечи ръката от повърхността на похлупака именно при нагряване.

Ако пластинката (обр. 6), която е част от закръглена периферия и е украсена с изчукана плетеница, принадлежи на друг похлупак или на разлат съд, то посредством този орнамент виждаме ново доказателство и стремеж към естетизация на външния вид на бронзовите съдове от вилата при Бела вода.

Като дръжка на кана може да бъде определена полукръглата пръчка с обло сечение и с опора за палеца в горния край във вид на стилизирано листо (обр. 7в). Подобни детайли от съдове (кани) са познати и от други места[15].

Отделна подгрупа битови предмети са няколко различни светилници. Един от тях е изкусно отлята и довършена по механичен начин чрез заглаждане лампа (кандило ?)[16]. Тя е цилиндрична и има скромна украса от плитко набраздени хоризонтални окръжности, а периферията е хоризонтално профилирана навън. Върху последната са оформени халки за окачване. Дъното има няколко концентрични окръжности (обр. 3, 10 г). Лампата стои на три крачета с Г-образна форма, които са отляти заедно с основната част. Височината ѝ с крачката е 6 см, диам. 7,3 см. Посредством 24-сантиметрова тройна верижка лампата е стояла окачена (лампада, кандило)[17]. Фитилникът е бил или свободно поставен поплавник, или опряна на периферията кръстачка. Забележително е, че след счупване на едно от отлетите ушенца за верижката то е било ремонтирано чрез грижливо заглаждане и пробиване на дупка под устието, в която е нанизана по-голяма халка. В тази част лампата по-късно отново е била счупена.

Като конструкция нашата лампа има известно сходство с предмета, окачен на тройна верижка и носен от една прислужница в стенописите от Силистренската гробница. Рисунката е по-свободна и предметът е определен от проучвателите като кутия за парфюм[18]. Кутия за парфюми или кадилница (за кадене с аромати) — предметът в най-общи линии е сходен с нашия и датировката на стенописите в IV в.[19] може да се възприеме за разглежданата тук лампа. Ако съдим по някои публикации, тя се явява нов тип от късната античност в нашите земи[20].

Самобитна форма и също неизвестна досега в литературата има един канделабър с широк и кух ствол, стъпил на триногa — силно стилизирани лапички (обр. 10 в)[21]. Висок е 49 см, а диаметърът на ствола е 4,5 см. Последният е украсен с плитки тройни бразди, получени при отливането. В горния край има оригинално уширение, завършващо с кръгла платформа и елипсовиден отвор. При отсъствие на някакви по-точни аналогии трябва да подчертаем различията му с известните антични форми — сами по себе си доста разнообразни, но по-високи, с плътни поставки, стройни и с художествена украса[22]. Може би не е случайност, че канделабърът, който разглеждаме, е с куха тръба и има отвор отгоре. Това е основание да допуснем, че е възможно да е имал и други функции, освен да се поставят лампи върху него, свързани с отвеждане на димящи устройства.

Детайл от канделабър — само триногa (обр. 10 е), е по-близо до традиционната форма на римските образци, но силно стилизираните и опростени елементи го отдалечават от висoкохудожествените екземпляри, намерени в нашите земи от по-ранните векове[23]. С известни особености триногата е сходна с произхождащи от изток ранновизантийски канделабри, които вместо разкошни палмети между краката си имат триъгълни платки (покривала) с топче на върха[24]. В някои случаи те се определят като обърната цветна камбанка, но за нашия това е невъзможно.

Тройната кука от бронз е за окачване на лампи (обр. 10 б) с обща дължина 30 см[25]. За разлика от тройната верижка този елемент е бил подвижен и сменяем за лампите от различен модел или материал, но снабдени с „ушички“ за окачване. Куки като тази, състоящи се от три еднакви отделни телени куки, обединени от една, която се явява удължител, са били използвани за окачване и на стъклени лампи-кандила, което добре се свидетелства от съвместното им откриване при разкопките на една базилика в Стоби[26].

Заедно с по-значителните от разгледаните предмети бе намерен и един бронзов кантар, сравнително добре запазен (обр. 4). Дължината на хоризонталния му лост е 26 см[27]. Кантарът е напълно усъвършенстван и пригоден да тегли в три системи, което се разбира от обозначенията върху трите страни на лоста. Като бронзолеярско произведение той прави впечатление с прецизните си пропорции и изработка. В това отношение нашият кантар е като че ли по-близо до някои образци от римската епоха[28], отколкото до тези от ранновизантийската, чиито куки за окачване на предмета за теглене са със силно изострени шипове накрая[29]. Открита бе и теглилка, представляваща оловна топка с тегло 650 г, т. е. приблизително две либри. Тъй като оловото и тънкото медно фолио, с което е обвита, отчасти са корозирали, няколко грама са се загубили от общото тегло до две либри. Много близки като форма и устройство са един кантар и аналогична по устройство теглилка, намерени в Монтана, които са по-големи[30].

Приложението на кантара в едно стопанство, което е произвеждало селскостопански продукти в излишък и особено зърнени храни, както и други стоки за пазара, е напълно обяснимо. Най-вероятно предметът е закупен от някоя по-високо развита работилница в градовете (Сердика, Пауталия) или в магазин, който е доставял такива уреди.

Част от по-малка теглилка е една бронзова пръчица с несиметрично разпределение и различен профил в отделните части (обр. 11 г). По една от страните равномерно са нанесени резки. Запазени са и два знака (?) — между посочените резки се вижда знак като буква Е (обозначение на цифрата 5?). Върху едно почти кубично прешленче е врязан знак Х, но едва ли е буквено обозначение, а по-скоро украса. За жалост лостчето не е цяло — дължината е само 6,3 см и липсват двата края. Подобни предмети обаче са известни от ранновизантийската епоха в находки от Коринт. Определят се като хоризонтални части на ръчни теглилки[31].

С медицинска практика е свързана една кюретка или, както се нарича от някои автори, лъжичка за мехлеми[32], също намерена в едно от помещенията, дълга 8 см (обр. 11 з). Аналогични или подобни лъжички имаме от римско-византийското селище на хълма Кракра при Перник[33], а така също и от производствено-търговския център Арбанас край Радомир. Последните са по-ранни — II—III в.[34] Един цилиндричен кух предмет с две дупчици при отвора (може би допълнително пробити) е вероятно част от калъф за съхраняване именно на такива инструменти (обр. 5)[35].

Недобре съхранена част от обковка на нож с дълж. 7 см (обр. 7 а), част от бронзово звънче (камбанка), малки пластинки с останки от гвоздейчета и пр. са по-маловажни доказателства за широкото приложение на бронзовите изделия в бита на тукашните жители в периода на късната античност и в прехода към ранновизантийската епоха[36].

Особено място заема голяма фалера, която се отличава със своята украса и изразна символика (обр. 10 а)[37]. Предметът е изработен от тънък (0,1 см) меден лист чрез изчукване върху калъп, като същевременно са изобразени в релеф елен, стоящ надясно, змия и растителен мотив. Еленът е едър, застанал спокойно с опънати назад рога. Под него между предните и задните му крака е разположено растението (храст?), състоящо се само от два големи листа. Пред елена и под нивото на изправената напред муцуна е изобразена змия, завита в кръг с изтеглена нагоре глава. За съжаление поради лошото състояние, в което бе открита фалерата, част от змията и част от главата на елена са повредени.

Изображението върху фалерата е доста сумарно и лишено от естественост, за да го разглеждаме като жанрова сцена. Някои детайли (рогата, растението, змията) са стилизирани. Високата част с изображението е обрамчена с перлен низ покрая, а върху ниската периферия са били пробити четири дупчици, които след

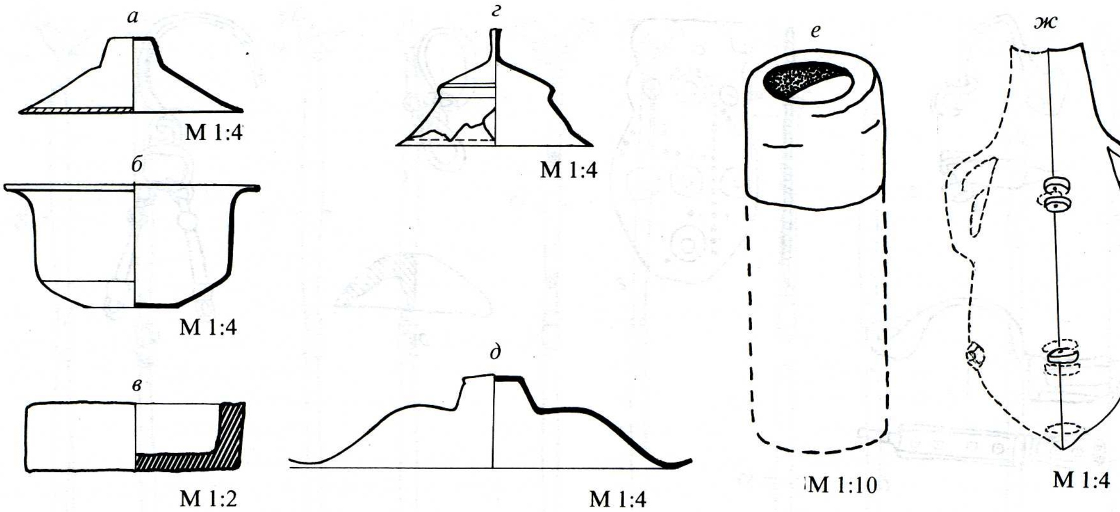

9

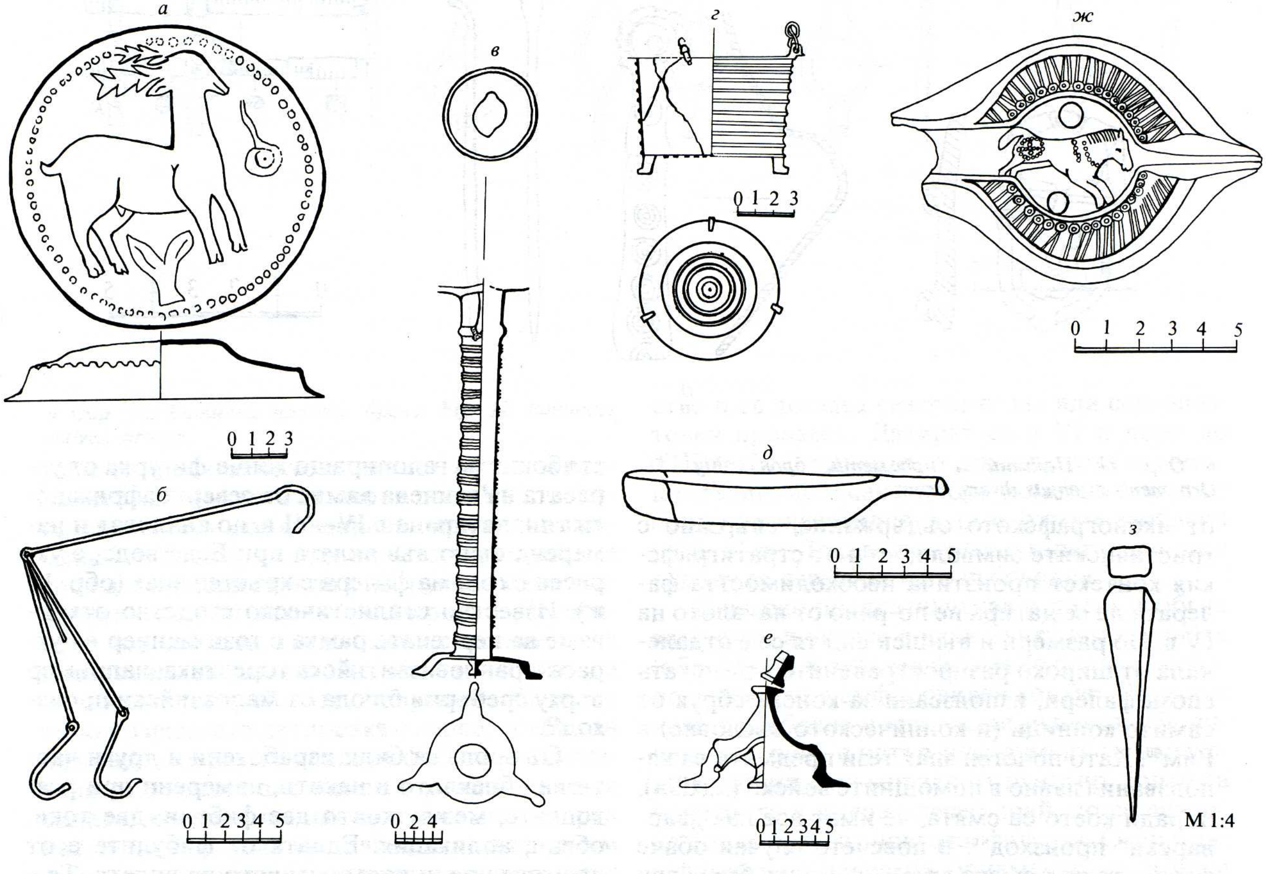

10

• *Обр. 9. Предмети: а, б, г, д, ж,) бронз; в) пота, глина; е) камък. Fig. 9. Différents objets: а, б, г, д, ж) bronze; в) argile; е) pierre*

• *Обр. 10. Предмети: а, б, в, г, е) бронз; д, з) тигла, наковалня, желязо; ж) глина. Fig. 10. Différents objets: а, б, в, г, е) bronze; д, з) enclume, fer; ж) argile*

консервацията са полузакрити. Посредством тях фалерата е била прикрепвана към кожена основа или към тъкан на дреха.

Въпреки че естетическото внушение на предмета е ограничено, фигурите не са случайно подбрани и в композицията те са в определена връзка. В християнската религия и в раннохристиянското изкуство еленът се явява най-често като олицетворение на жаждата за божествената истина, докато змията се свързва с първородния грях и е олицетворение на сатаната[38]. За украса на нашата фалера обаче е използван рядък сюжет, почерпан от легендата, разказвана от Св. Амвросий, според който еленът, олицетворяващ Христа, стъпкал змията[39]. Без всяко съмнение чрез християнската символика е постигнато експресивно предупреждение за борбата на божественото срещу изкушението на злото. Впрочем не само

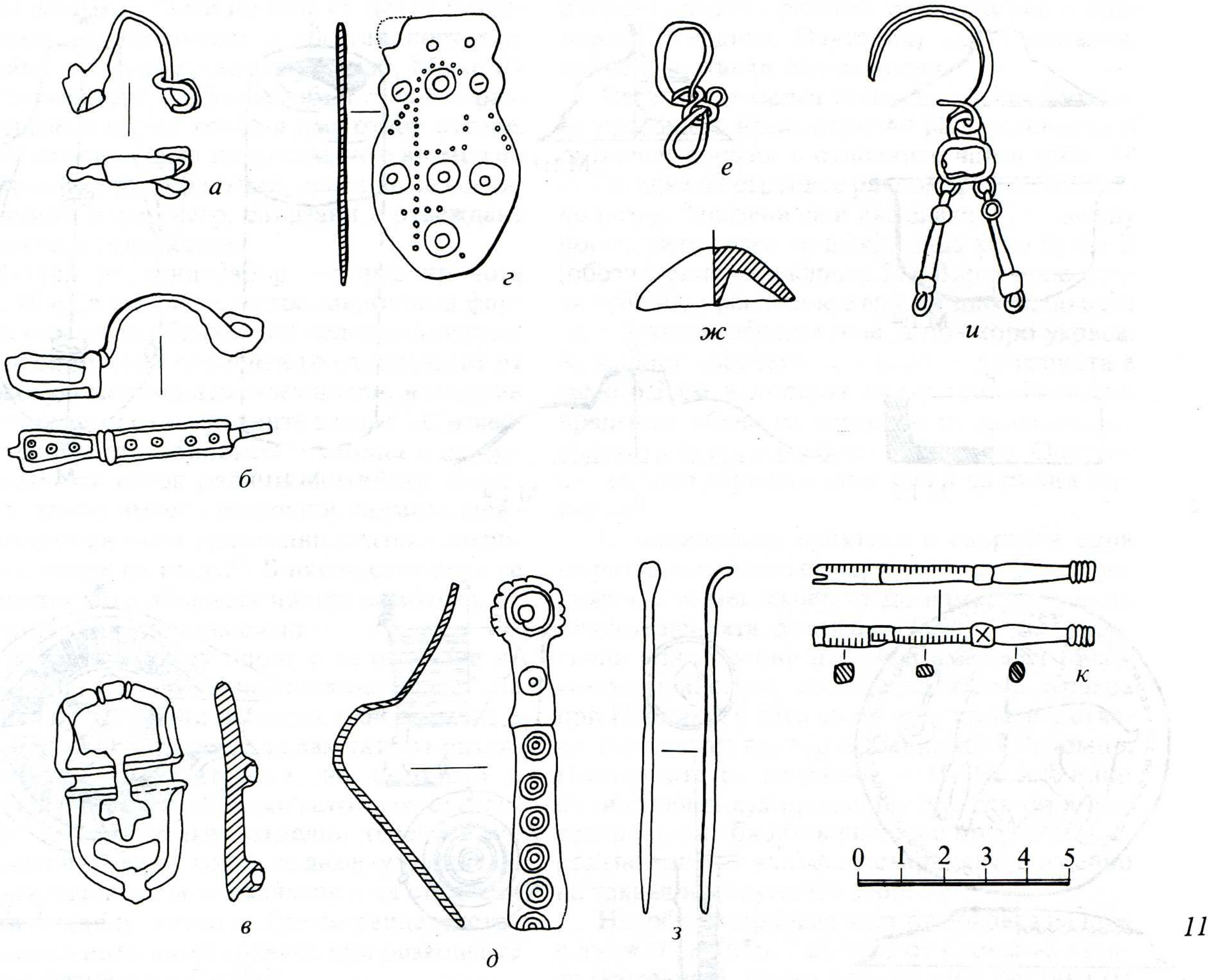

• *Обр. 11. Накити и предмети, бронз. Fig. 11. Ornements et objets divers, bronze*

от иконографското съдържание, свързано с християнските символи, но и от стратиграфския контекст произтича необходимостта фалерата да се датира не по-рано от началото на IV в. По размери и външен вид тя се е отдалечила от широко разпространените в римската епоха фалери, използвани за конска сбруя от самите конници (и конническото съсловие) в Рим[40]. Като почетен знак тези предмети са използвани главно в помощните войски (auxilia), поради което се смята, че имат все пак „варварски“ произход[41]. В повечето случаи обаче фалерите от римско време са малки бронзови отливки, имащи други приспособления за прикрепване. Разглежданият екземпляр в това отношение има сходство по-скоро с късноелинистическите фалери от нашите земи, изработени главно от сребро[42]. Сравнение в стилово и в семантично отношение не може да се прави. Въпреки че в достъпната ни литература не можахме да открием аналог от късната античност — периода на ранното християнство, фалерите без съмнение са просъществували дотогава или има едно връщане, за което свидетелстват някои факти. Така например хълбокът на галопиращо конче-фигурка от украсата на глинена лампа от северноафрикански тип, датирана в IV—VI в. по аналогия и намерена също във вилата при Бела вода, е украсен с голяма фалера с кръстен знак (обр. 10 ж). Известно стилистическо сходство откриваме на перлената рамка с този маниер на украса в ранновизантийска торевтика, например върху сребърни блюда от малоазийски произход[43].

От бронз са били изработени и други части на облеклото и накити, намерени при разкопките, между които две фибули, две токи, обеци, апликация. Едната от фибулите е от времето преди построяването на вилата. Тя е от типа билатерални фибули с две навивки и долна тетива на пружината (от едната страна отчупена). На върха на крачето е загатнато рогче, което ни напомня особеност на древните тракийски фибули (обр. 11 а). Този детайл поставя фибулата в нашите земи, въпреки че с основното си устройство тя спада към група, добре известна от Северното Черноморие, датирана там в I в. пр. н. е. — II в. от н. е.[44] Друга фибула от типа на двуделните фибули с увито краче е снабдена с една особена завивка отзад (обр. 11 б)[45]. В специалните проучвания

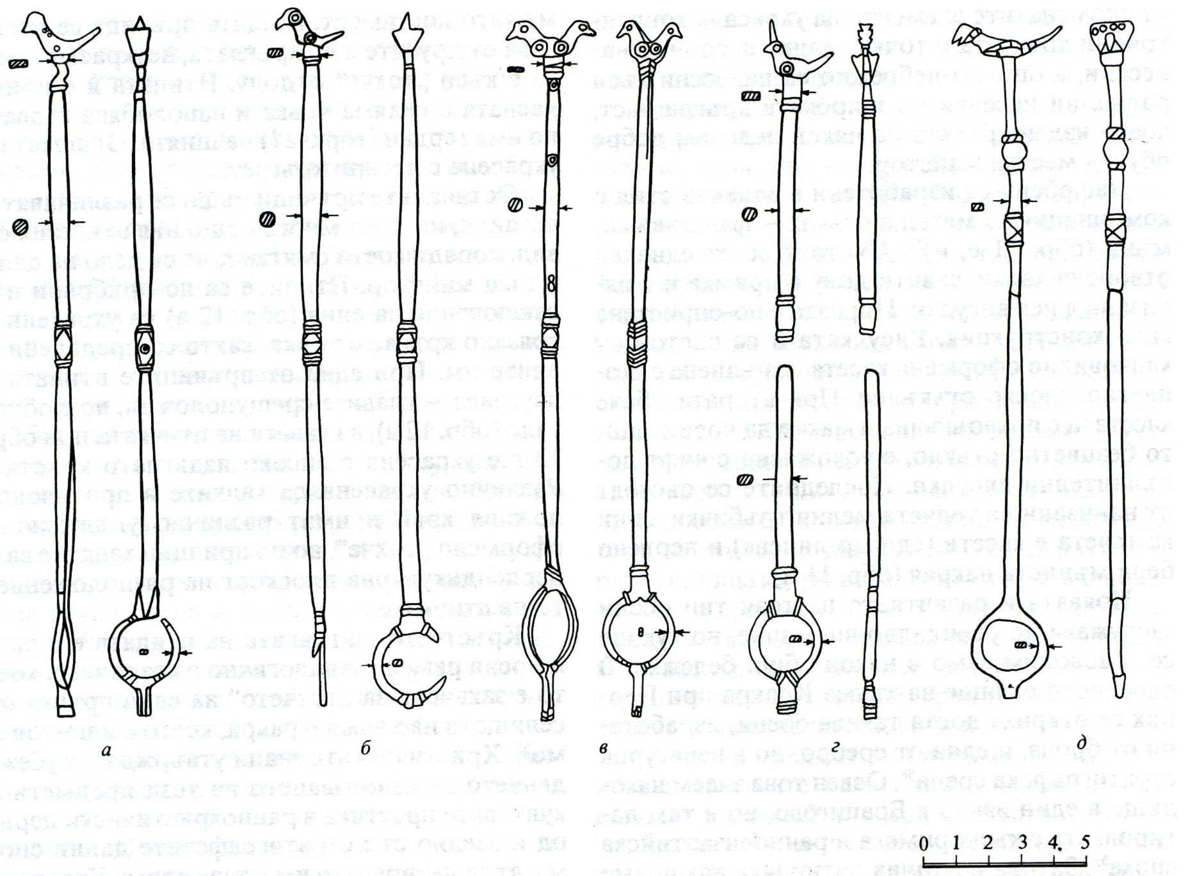

• *Обр. 12. Вотивни пръчки, бронз. Fig. 12. Baguettes votives, bronze*

у нас се посочва, че този тип се е развил в пределите на Римската империя през VI в. от заселили се тук романизирани германски племена[46]. В България освен в Старозагорско се среща и по долината на р. Струма, а една значителна част от тях — при Перник[47]. Датирането им толкова късно при отсъствието на достатъчно доказателства все пак не бива да се абсолютизира[48]. Ако допуснем обаче, че типологическата датировка е вярна, трябва да приемем, че разглежданата фибула е използвана от късните заселници в развалините на вилата, което е по-малко възможно според нас. В такъв случай би трябвало да я приемем като етноопределящ елемент за населението тук след средата на V в. докъм средата на VI в.

Приблизително към същия период и към аналогични изводи ни насочва и тока тип „sucidava"[49] (обр. 11 в, инв. № 604). Подобни токи са намерени и в съседното антично и ранносредновековно селище на хълма Кракра[50], в Нове[51] и др. от нашите земи. В по-обобщителни трудове и в чуждата литература са включени случайни находки от България, обръща се внимание на кръстовидния прорез като типичен за епохата на ранното християнство и се доказва северният им или североизточен произход. Датират се в VI и дори до VIII век[52]. Останките от другата тока са несъществени, но имаме добре запазено копче от бронз с конусовидна форма, отгоре заоблено (обр. 11 ж). Такива копчета с характерен шип отдолу са известни като гъбовидни[53].

С неясно предназначение и доста особена като стил и украса е една тънка апликацийка (обр. 11 г)[54]. В нейната форма се долавя антропоморфен или амфоровиден контур. В горния край е снабдена с три малки дупчици. На лицевата страна с остър инструмент са нанесени комбинирани мотиви от пунктир, които са поизтрити в долния десен край, но се вижда, че и те очертават човешка фигурка. С друг инструмент са нанесени орнаменти, състоящи се от концентрични кръгчета. В облика и типа на апликацията не е трудно да доловим елементи, характерни за епохата на преселението, и поради това не е учудваща приликата ѝ с някои подобни по форма и украса коланни апликации от некропола в Калатис от IV век[55].

Проследявайки накитите, трябва да спрем вниманието си на грубовата гривна, представляваща плоска пластина с разширени кръгли и пробити краища (обр. 11 д)[56]. Запазен е само единият край, който е деформиран и има дължина 5 см. Върху гривната се повтарят някои

от споменатите елементи на украса — концентрични кръгчета с точка, малко несръчно нанесени, а още по-небрежно са нанесени къси радиални насечки по широката кръгла част, което издава ръката на някой недотам добре обучен местен майстор.

Две обеци са изработени в еднакъв стил с комбинация на метал и стъкла — фалшиви камъни (обр. 11 е, и)[57]. Състоят се от еднакви отворени халки, завити долу в примка и с нанизани в нея висулки. Първата е по-опростена като конструкция. Висулката ѝ се състои от капковидно оформена касета, запълнена с безцветно плоско стъкълце. При втората обаче касетата е правоъгълна и макар да носи същото безцветно стъкло, е усложнена с чифт допълнителни висулки. Последните се състоят от нанизани на телчета медни тръбички, сини камъчета в касети (едното липсва) и перлено бели мъниста накрая (обр. 11 и).

Появата и развитието на този тип обеци заслужава по-специално внимание, но тук ще се задоволим само с някои общи бележки. В съседното селище на хълма Кракра при Перник се откриха доста такива обеци, изработени от бронз, и една от сребро, но в несигурна стратиграфска среда[58]. Освен това знаем находище в един извор в Брацигово, но и там датировката е късноримска и ранновизантийска епоха[59]. Затова по-точна датировка намираме в съседните земи. В Дардания накитите са от IV в.[60], а в Скития Минор — от края на IV и началото на V в.[61] По всяка вероятност те са синхронни с един друг тип (с плътна призма в единия край на халката), заедно с които ги намираме както от Кракра, така и от Брацигово. Едва ли обаче само поради това можем да ги смятаме за готски, мнение, което е изказано за обеците с призма от Дардания[62]. Можем да предположим с еднакво основание и за други изделия, на които се спряхме, че стилът им е повлиян от общата мода и вкусове на епохата, които се формират под въздействие на т. нар. варварски народи и обичаи. В крайна сметка те се явяват подражания на скъпите накити, характерни за периода на късната античност и ранновизантийската епоха[63].

При разкопките в района на р. Бела вода бяха намерени четири екземпляра от бронзовите пръчици, чиято конструкция включва в единия край халка, а в другия — стилизирана птица, и една от желязо в помещенията на основната вилна постройка. Отделно в един гроб на прилежащия некропол бе намерена също една от бронз. Дължината им е 19,5 — 20 см[64]. Всяка пръчка е разделена от едно орнаментално прешленче на две части, поотделно вретеновидни. При една от тях (обр. 11 д), която е намерена в гроба, прешленчето е изнесено към птицата и разстоянието до последната е разчленено от още едно, което е по-различно. Горната част на тази пръчица се възприема като постамент. Същата пръчица се отличава от другите и по кръглата, неукрасена халка с късо „токче“ отдолу. Птицата ѝ е приплесната с голяма човка и наподобява гарван, но има гердан (торква?) на шията. Опашката е украсена с четири кръгчета.

Останалите пръчици също се различават в детайли, но имат много общо във външния си вид, поради което смятаме, че са дело на един и същ майстор. Птиците са по-прибрани и с изключение на една (обр. 12 а) са украсени с врязано кръгче с точка, както са предадени и очите им. При една от пръчиците птицата е двуглава — главите срещуположни, но с общо тяло (обр. 12 в), а главата на птичката при обр. 12 г е украсена с високо издигнато кръстче. Различно украсени са халките в противоположния край и имат различно удължено и оформено „токче“, но по принцип халките са в перпендикулярна плоскост на разположението на птичките.

Кръстчето на главата на птицата е с разширени рамене. Аналогично е кръстчето, което е закачено за „токчето“ на една пръчка от селището на хълма Кракра, което е и по-голямо[65]. Християнските знаци утвърждават убеждението за използването на тези предмети в култовата практика в ранохристиянски период и заедно със стратиграфските данни спомагат за датирането им в тази епоха. Към това ни насочва местонамирането на пръчицата (обр. 12 д) в раннохристиянско погребение.

Поставянето на т. нар. вотивни пръчки в гробовете е засвидетелствана практика у нас, макар и по-рядко срещана[66]. На този обичай обаче е посветил цяла студия H. Vetters, в която е включил и осем броя пръчици от Садовецкото кале в България. Заедно със серия испански находки в по-различен стил авторът отнася и садовецките към погребалните обичаи на готите и посочва, че в това отношение тези племена са били повлияни от сарматите, носители от своя страна на по-древна източна традиция[67]. В литературата у нас навремето е обърнато внимание на сходството на пръчиците със знаците на римското военно знаме[68], но приликата се дължи може би на общо влияние. Пак у нас тезата за етническия произход на обичая и следователно и на пръчиците не се отрича[69], но по-сериозно проучване все още липсва.

След направения обзор на бронзовите находки от късноантичната вила край Перник ще се спрем на някои данни за медникарска дейност на същото това място, за да подкрепим тезата за вероятната местна изработка на някои от тях. За медникарска дейност свидетелстват намерените при разкопките изрезки от медна ламарина (обр. 8), които се явяват отпадъчен продукт. Същевременно поправката на един железен черпак (обр. 10 д)[70], който след продължителна употреба е бил закърпен с медна приставка отпред, разглеждаме като второ достоверно свидетелство. Ясно е, че за такава скромна, чисто утилитарна услуга не би могло да се търси далечно и твърде специализирано ателие. Покрай другото тук наблюдаваме един твърде специфичен способ на покриване (дублиране) с меден лист на железни хлопки, практика, която сме засвидетелствали още в светилището в източната част на Перник (Даскалово)[71]. От друго място такава технология не ни е позната, поне за тези предмети. Не са ни известни и мотивите за тази изработка — за заздравяване или за по-добър звук, за двете или по други съображения.

Засягайки технологичните проблеми, ще се спрем и на находки, които са от друг материал, но са свързани с обработката на бронза. Такава е глинената пота (обр. 9 в), обгоряла до белезникавосиво, инв. № рТ 442. Тя е плитък цилиндър с диаметър 7,5 см и височина 2,7 см. Има груби стени и дъно и грубо нивелирано устие. Използването ѝ в металолеенето е очевидно, но поради малките ѝ размери не допускаме възможността това да е ставало в черната металургия. Предназначението ѝ се уточнява при съпоставянето ѝ с аналогични предмети в изчерпателно технологично изследване на бронзолеярството в Швеция от времето на викингите[72]. Представени са отлети „плоско-изпъкнали" слитъци от аналогичните форми. Авторът посочва, че такива слитъци са били използвани и в бронзолеярството на древен Кавказ[73], а в Швеция (о. Готланд) са изковавали само съдове[74]. В изследването се предлага пълнен обзор на инструментариума при производството на последните, а това ни улеснява в определението на друга една находка от нашия обект — малка желязна наковалня (обр. 10 з). Тя е четиристенна пирамида с правоъгълна работна част[75], като по форма и размери намира почти пълна аналогия в цитирания труд[76].

Без съмнение като хаван за стриване на руда в неголеми количества е служила една колонка от здрава скала, намерена забита в едно от помещенията, където може би е използвана вторично. Колонката е висока 59 см, има диаметър 25 см, а отгоре е издълбана и старателно огладена ямка с диам. 15 см, която бе открита очернена.

Накрая ще добавим и следното. По-големите бронзови находки (калъп за издухване на стъкло, купа, два похлупака, лампа с тройна верижка, масивен канделабър, кантар, фалера) бяха намерени в едно и също помещение (VII), което е бивш склад за зърнени храни. Тези предмети са чужди на обзавеждането му и на обстановката, с изключение може би на кантара. Тъй като бяха пръснати в ареал от няколко метра, предполагаме, че са паднали от високо, където са били укрити след загиване на вилата. Разнородният им състав означава, че са събрани набързо и скриването е станало с цел да бъдат претопени. По всяка вероятност това е било извършено от човек или хора, които са познавали или са работили в работилницата, каквато смятаме, че е съществувала в края на III или през IV в. Предполагаме, че е възможно такава работилница да е била заедно или в непосредствена близост с ковашко-металургичната край реката, за която имаме повече данни. Някои от разгледаните бронзови предмети с битов характер, като купата, сходните похлупаци, а вероятно масивният канделабър и др., са местна работа. Те, както и някои от накитите показват, че в късната античност се оформя един нов стил в битовия бронз с провинциален облик. Предметите се отличават с подчертана утилираност, с опростена форма и стабилност, с отсъствие на пищна украса.

Медникарската дейност и обработването на бронза в Горнострумския район били развити през цялата античност, особено в Пауталийската област през римската епоха, към която спада и районът на запад от Перник. Неотдавна в тази част, в покрайнините на гр. Радомир бе открит производствено-търговски център, в който също е била развита металургична и металообработваща дейност, но с друга насоченост[77]. Двата обекта са близко и имаме основание да смятаме, че е имало приемственост или взаимна връзка в областта на обработката на бронза.

---

[1] Както в архитектурно, така и в битово-икономическо отношение не може да се търси пълно покритие с очертаните в литературата типове селски стопанства от античността. Сравни:

Cv. Dremsizova. Villa romaine aux environs de Madara. — Acta antiqua Philipopolitana — Studia archaeologica, Serdica, 1963, 508—510; E. Tomas. Römische Villen in Pannonien, Budapest, 1964, 361—363; K. M. Swoboda. Römische und romanische Palaste, Wien, 1924, S. 112, 117; А. П. Мартемьянов. Римска вила на территории Фракии и Нижней Мезии. — ВДИ, 1986, 2, с. 168; Д. Николов. Тракийската вила при Чаталка — Старозагорско. — РП, XI, 1984, с. 20 и цит. лит.; M. Stanćeva. Epanouissment et disparition de deux villae rusticae présde Serdika. — Acte du Iᵉʳ Congrès international des études balkaniques et sud-est européen, Sofia, 1979, p. 538 et c.; J. Henning. Südosteuropa zwischen Antike und Mittelalter, Archäologische Beiträge zur Landwirtschaft des I. Jahrtausends u. Z. — Schriften zur Ur- und Frühgeschichte, din Dobrogea, 42, Berlin, 1987, S. 30, 109/110 u. a.; H. Bauman. Ferma romanâ Tulcea, 1983, p. 229/230.

[2] Полеви инв. № рТ243 (по-нататък всички номера в текста и в бележките са полеви със сигнатура рТ).

[3] С помощта на Росица Кръстева, художничка, която е автор и на другите рисунки.

[4] Ст. н. с. В. Василев (АИМ), който изключва вероятността за метални отливки.

[5] По мнението на ст. н. с. к. т. н. Ек. Попова от Института по стъкло и фина керамика, София.

[6] R. Cajč-Lončar. Staklo, proizvodnja i umetnička obrada kroz vekove, Beograd, 1964, 10—11.

[7] Ю. Л. Щапова. Очерки истории древнего стеклоделия. М., 1983, с. 74.

[8] Пак там. Това са Ф. Шулер и В. Хаберей.

[9] Ю. Л. Щапова. О химическом составе древнего стекла. — Советская археология, 1977, 3, с. 105.

[10] Инв. № 93, вис. 8 см, д. у. — 18 см, д. д. — 5,6 см.

[11] Л. Огненова. Погребения от некропола на Сердика, открити на ул. Бенковски. — Сердика, т. I. С., 1964, 154—155.

[12] Инв. № 81.

[13] Инв. № 83.

[14] Помещ. XII, инв. № 297.

[15] Пак там.

[16] Инв. № 84.

[17] Тук би трябвало да се откажем от названието кандило, тъй като определящо значение има битовата среда.

[18] М. Чичикова, Д. Димитров. Късноантичната гробница при Силистра. С., 1986, с. 80, обр. 13.

[19] Пак там, с. 80.

[20] Г. Кузманов. Римски бронзови лампи от Националния археологически музей. — МПК, 1984, 1, 37—40.

[21] Инв. № 85.

[22] Д. Николов и Хр. Буюклиев. Нови тракийски могилни погребения от Чаталка, Старозагорско. — Археология, 1976, 3, с. 21, обр. 29 и бел. 27, 28.

[23] Пак там, с. 21 и пос. лит.

[24] M. Ross. Dumbarton Oaks catalogue, Byzantune and Early Mediaeval antiquites in the Dumbarton Oaks collection, Washington, D. C., 1962, 33—38, No. 33, 34, 39.

[25] Инв. № 672.

[26] M. Duval, M. Jeremič et coll. Caričin grad. — Collection de l'école française de Rome, 75, Belgrade — Rome, 1984, p. 142, fig. 148b (8).

[27] Инв. № 82.

[28] Класически римски кантари виж в каталога на St. Boucher, G. Perdu et M. Feugere. Bronzes antiques du Musée de la civilisation Gallo-romaine à Lyon. Lyon, 1980, II, 78—81 и посоч. в бел. 79 лит.

[29] Т. Иванов, Ст. Стоянов. Abritus (История и археология, Дир. КИН, Разград, 1985 г., с. 45, обр. 62/VI в.).

[30] Г. Александров. Резултати от разкопките на крепостта Монтана (1971—1982). — В: Монтана. С., 1987, с. 82, обр. 35.

[31] Corinth, t. XII, n. 1661—1664 (византийски период).

[32] Ibidem, n. 1319, 1321, 1322 (римски период).

[33] В. Любенова. Селището от римската и ранновизантийската епоха. — В: Перник. С., 1981, с. 189/190, обр. 131.

[34] В. Любенова. Античен производствен и търговски център край Радомир (предв. съобщение). — Археология, 1985, 3, с. 29, обр. 6.

[35] Инв. № 562; Вис. 3, 7 см, диам. 3,5 см.

[36] Инв. № 547, 380.

[37] Инв. № 242; диам. 16,5 см, вис. 2,7 см.

[38] Библия. С., 1925, с. 649, Пс. 41, 2; Fr. X. Kraus. Geschichte der Christlichen Kunst, Freiburg im Breisgau, 1896, S. 114; В. Н. Лазарев. Византийская живопись. М., 1971, с. 44 (долу).

[39] Fr. X. Kraus. Op. cit., S. 114.

[40] P. Steiner. Die dona militaria, Bonner Jahrbücher, HH 114/115, 1906, 14—20.

[41] W. A. Masfield. The military decoration of the roman army. London, 1981, 91—93; Р. Иванов. Заплащане, награди и наказания в римската войска през принципата (I—III в.). ВИСб, 3, 1984, 186/187.

[42] И. Венедиков, Т. Герасимов. Тракийско изкуство. С., 1973, с. 389 (352—354); Ив. Маразов. Съкровището от Якимово. С., 1979, с. 34; Б. Николов. Тракийската находка от Галиче. — МПК, 1988, 4, с. 30.

[43] Kunst der Spätantike im Mittelmeerraum. Berlin, 1939, S. 39, n. 107 (IV Jh.).

[44] А. К. Амброз. Фибулы юга европейской части СССР. — Археология СССР (Свод археологических источников), вып. $Д_1$ — 30. М., 1966, с. 23, гр. 4, табл. 312.

[45] Инв. № 174.

[46] Е. Генчева. За типологическото развитие на късноримските фибули с подвито краче в Южна България. — Археология, 1989, 4, с. 32, 36.

[47] В. Любенова. Селището..., 169—171, обр. 109, 110.

[48] Е. Генчева. Цит. лит., с. 34 — също говори, че „общо тези фибули трябва да бъдат отнесени към епохата на късната античност".

[49] J. Werner. Byzantinische Gürtelschnallen des 6. und 7. Jahrhunderts aus der Sammlung Diergardt, Kölner Jahrbuch, I. Band, 1955, p. 39, 45, taf. 8_7.

[50] В. Любенова. Селището..., с. 177, обр. $119_{3,4}$ и цит. лит.

[51] Д. П. Димитров, Л. Чичикова, Б. Султов. Археологические раскопки Восточном секторе Нове в 1962 году. — ИАИ XXVII, 1964, с. 272, обр. 15_2.

[52] J. Werner. Op. cit., p. 39. Ђ. Јанковић. Подунавски део области Аквиса у VI и почетком VII века. Београд, 1981, с. 221, табл. XVII.

[53] Инв. № 629. Вж. J. Oldenstein. Ausrüstung römischer, Auxiliareinheiten. — Bericht der römisch-germanischen Kommission, B. 57, 1976, 464—465, T. 46.

[54] Инв. № 751; Вис. 7,1 см, шир. 4,3 см.

[55] C. Preda. Callatis. Necropola Romano-Bizantină, București, 1980, p. 43 и цит. лит., p. 150, pl. XVI 324 и др.

[56] Инв. № 845.

[57] Инв. № 662, 667.

[58] В. Любенова. Селището..., 179—180, обр. 122.

[59] Н. Мушмов. Изворът „Св. Троица" при Брацигово. — ИАИ V, 1928—1929, с. 329, обр. 191.

[60] Al. Jovanović. Nakit u rimskoj Dardaniji, Beograd, 1978, p. 38, Kat. n. 8, 9, 12 (fig. 63, 65), IV s.

[61] Aur. Preda. La romanité en Scythine Mineure. Bucarest, 1987, p. 40, n. A 10, A 434, fig. 131d, pl. 90.

[62] Al. Jovanovič. Op. cit., p. 30.

[63] В. Любенова. Селището..., с. 180, бел. 189.

[64] Инв. № 668, 269, 261, 687 и 1/79.

[65] В. Любенова. Селището..., с. 192, обр. 133_3.

[66] Г. Тончева. Гробни находки от Одесос. — ИВАД XII, с. 35, табл. V_{28} (по-ранен тип, II—III в.); Ж. Въжарова. Славяно-българското селище край с. Попина, Силистренско. С., 1956, с. 26/27, обр. 18, с. 59 (IV—VI в.).

[67] H. Vetters. Der Vogel auf der Stange — ein Kultzeichen, Sonderdruck aus den Jahresheften des Österr. ärchaolog. Institutes XXXVII, 1948, 138—140.

[68] Й. Иванов. Кюстендилският Хисарлък и неговите старини. — ИАИ VII, 1919—1920, с. 105, обр. 76.

[69] Д. Дечев — ИАИ XXII, 1950, 369—370 (рецензия).

[70] Инв. № 243; използвана в стъклопроизводството.

[71] В. Любенова. Светилището при Перник. — В: Тракийски паметници (Тракийски светилища), т. II. С., 1980, с. 126, № 258, 262.

[72] G. Trotzig. Craftsmanship and function. A study of metal vessels found in Viking Age tombs on the island of Gotland, Sweden, Stockholm, 1991, p. 42, fig. 15.

[73] К. Х. Кушнарева. Древнейшие памятники Двина, Ереван, 1977, с. 82, табл. XXII_5.

[74] G. Trotzig. Op. cit., p. 42.

[75] Инв. № 747_9; вис. 17,2 см.

[76] G. Trotzig. Op. cit., p. 42, fig. 14_{22}.

[77] В. Любенова. Античен производствен..., с. 27, обр. 3.

Objets de bronze de la villa de la basse Antiquité, située près de la mine „Bela voda", Pernik

V. LIOUBENOVA

(Résumé)

Pendant les fouilles de la villa de la basse Antiquité (fin du IIIe — début du IVe siècle), située près de la mine „Bela voda", Pernik, ont été découverts des objets de bronze destinés à différents usages. Coulé dans un bronze massif est un quart de moule pour le soufflage de récipients en verre, probablement importé. Il a été utilisé dans l'atelier de verre local.

Les objets domestiques — récipients, ornements, parties de vêtements, ainsi que les pièces d'ameublement, sont simples mais solides. Par leur aspect extérieur, certains sont antérieurs au bronze byzantin (candélabres, lampes suspendues). Ces objets, ainsi que certains récipients, sont probablement de fabrication locale. Dans les ornements aparaissent des types spécifiques de la région où se sont établis des contacts étroits avec la population „barbare". Cela concerne également les baguettes votives dont l'une est marquée d'une croix.

Une exception rare pour cette époque est la découverte d'une phalère qui est ornée par frappe sur matrice. Bien que par ses dimension et ornementation elle rappelle les modèles de la basse époque hellénistique, les symboles chrétiens ne laissent pas de doute quant à son appartenance à la basse Antiquité, ce qui correspond aussi aux données stratigraphiques.

Les objets un peu mieux conservés sont découverts dans un aréal déterminé du local VII et ils ont été probablement cachés pour une transformation secondaire. Certains objets d'un autre matériau sont liés à la métallurgie, la fonderie et la chaudronnerie, et il est probable que ces activités aient existé près de la villa.

BIBLIOTEKA UNIWERSYTECKA POZNAŃ

Материали и съобщения

Могилен гроб на воин от покрайнините на римска Сердика

ВЕСЕЛА ПИСАРОВА

През 1979 г. се наложи извършването на спасителни археологически разкопки на една от могилите, разположени в кв. „В. Левски“ в София, северно от Ботевградско шосе[1]. Строежът на дублиращата го магистрала „Вл. Вазов“ засягаше с подземните си съоръжения могилния насип. Разкопките се извършиха от Музея за история на София[2].

Разкопаната могила, обозначена от нас с № 1, е част от могилен некропол, включен в регистъра на паметниците на културата от 1954 г. като „Седемте могили“ в м. Подуенски герен. Некрополите, разположени източно от Подуене, без уточнени местности, са описани в „Праисторически и раннохристиянски паметници от София и околността“[3]. Фактически могилният некропол в кв. „В. Левски“ остава далече на североизток от м. Подуенски герен и е на около един километър източно от Слатинската река. По всяка вероятност трябва да го отъждествим със споменатия у Ив. Велков могилен некропол, разположен недалеч от развалини на вила рустика в м. Изворите[4]. Според Велков могилите са били разположени сред мочурливи ливади, което съвпада с теренните особености на некропола в кв. „В. Левски“. Неточното локализиране в регистъра на паметниците вероятно се дължи на значителното строителство в посочения район между 1922 и 1954 г. Това личи добре от регулационните планове на София[5]. Според Велков местността Подуенски герен е на югозапад от седемте могили. Същевременно поблизо до Подуене, в м. Подуенско пладнище, той е видял развалините на друга вила. През 1966 г. Музеят за история на София проведе археологически проучвания на последната, известна като вилата в кв. „Ст. Караджа“[6]. Тя се намира недалеч от стадион „Герена“, разположен в м. Подуенски герен, където не е изключено в миналото да е имало могили.

Броят на регистрираните могили не съответства на нашите наблюдения. През 1979 г. на територията на некропола се открояват добре шест могили, като при пет от тях са запазени маркировъчните знаци. Край тях въпреки дългогодишната обработка на земята се различават още три могили с малка височина — около 1,5 м. Могилите са разположени в две успоредни редици с посока изток—запад и само проучената от нас, № 1, остава южно от редиците в западната им част. Всички могили са със значителни нарушения на насипа. Днес районът е променен силно от съвременното строителство.

Преди разкопките южната част на могила № 1 е напълно унищожена (обр. 1), като към центъра има височина едва 1,2—1,6 м над околния терен. Отгоре са построени жилищни сгради и пристройки. Северната част на могилата е сравнително запазена. Основата е с форма на неправилен сегмент от кръг. Склоновете са неравни, има ями, върхът е срязан. Размери на запазената част: от върха към север — 18 м, към изток — 14 м, към запад —13 м, запазена височина от съвременния терен — 6 м (кота 528,6 м). Центърът на могилата е южно от най-високата запазена точка. Първоначалният диаметър на могилата най-вероятно е 40 м.

Разкопаването се проведе на ръка в два сектора — източен и западен. Античното ниво е достигнато на дълбочина 5,6—5,8 м (ниво 522,8—523 м). То е от мазна тъмна и сбита глина, резултат от наслагите на мочурливата местност. На дълбочина 5,6 м (ниво 523) са открити първите културни останки — два малки фрагмента керамика и незначителен брой малки въгленчета.

Околомогилното пространство не е проучено поради отнемане на терена в дълбочина от строителните машини преди започването на разкопките. След проучването на секторите разкопаването продължи сондажно (поради съществуващи постройки и дървета в частен имот).

Натрупването на могилния насип е извършено в следния ред: върху античния терен е оформена малка могилка с височина приблизително 0,8 м и диаметър 5—6 м, за да сеազд-

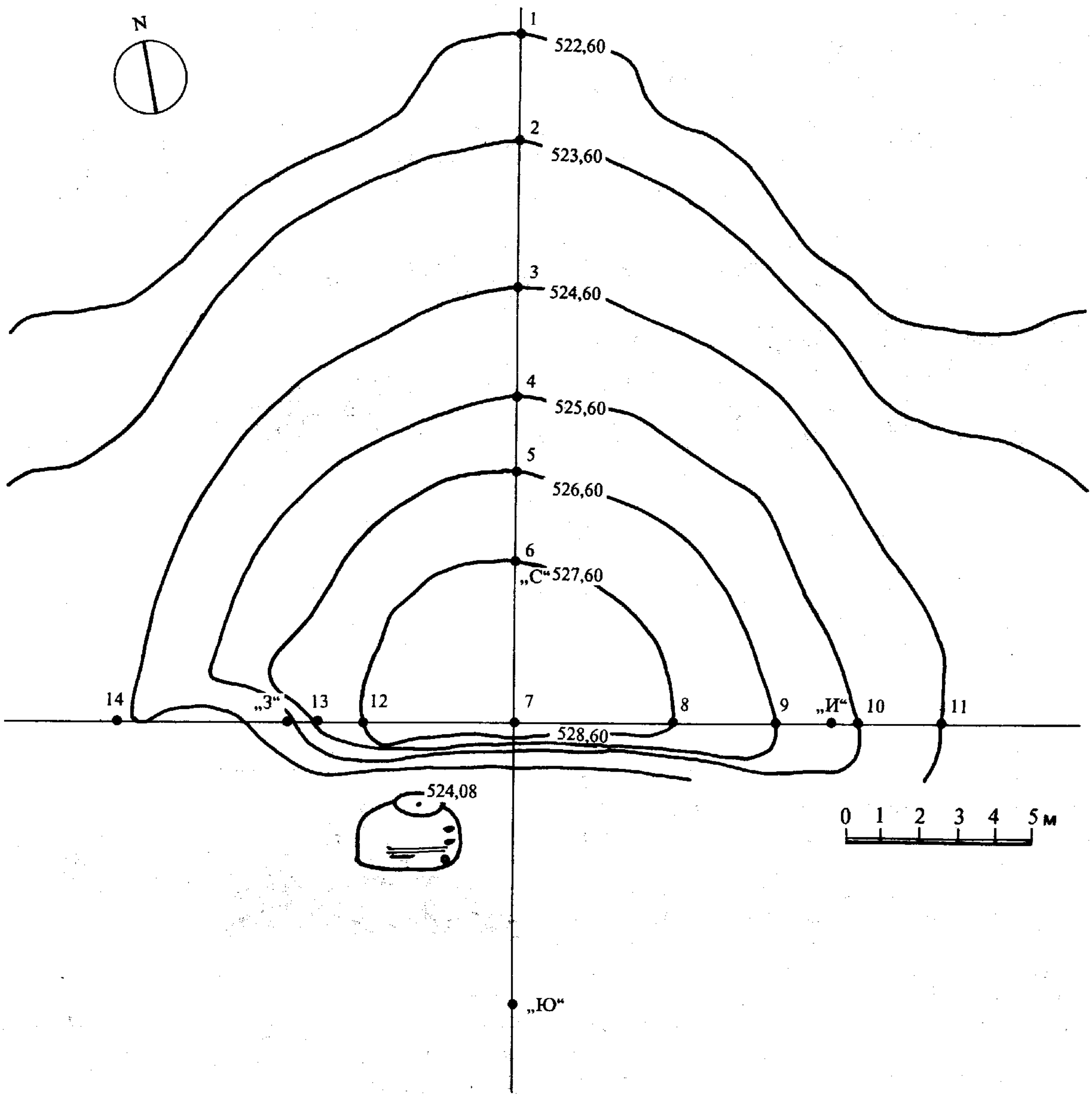

1

• *Обр. 1. Могила № 1 – план на запазената северна част и гроба. Fig. 1. Tumulus No 1 – plan de la partie nord conservée et la tombe*

рави теренът. Върху тази могилка в кафявия глинест пласт е вкопана плитка гробна яма. След погребението гробът е засипан със същата пръст — 30—40 см, а над нея е натрупан чакъл от 10 до 30 см. В северното подножие на могилата преди затрупването на гроба е оформена площадка от жълт пясък и жълто-зелена глина, върху която е извършен ритуал (обр. 2). Следи от подобен има и в тъмния глинест пласт над чакъла в източното пространство над гроба. По-нататъшното насипване на могилата е чрез натрупване на периферни могилки около централната,запълване на междинните и дооформяне на централната част на могилата. Подобен начин на натрупване на могилния насип не е изключение, например могилата „Рошава Драгана" от Чаталка, Старозагорско[7].

Три случая, аналогични на нашия, когато над терена е издигната първоначална могилка с височина 1 м, са регистрирани от Ив. Велков около Мезек и Свиленград, а един ни е известен от Чаталка — могила № 3[8].

Начинът на натрупване личи добре от направените контролни профили (обр. 3). Пластовете се редуват с различна дебелина: тъмна глина с гнили стъбла и коренища, чакъл, пясък и жълто-зелена глина, жълто-кафява глина (обр. 4). Тези напластявания са характерни за околния терен, откъдето е черпен материалът за натрупване на могилата. В могилния насип са открити единични находки: малки фрагменти от тухли, керамични фрагменти от тънкостенни и дебелостенни съдове — 20 броя, железни пластинки (15 фрагмента), една желязна скоба, стъклено мънисто с полукълбовидна форма и украса от жълти ивици, един фрагмент от стъклено съдче.

Гробната яма е с неправилни, близки до

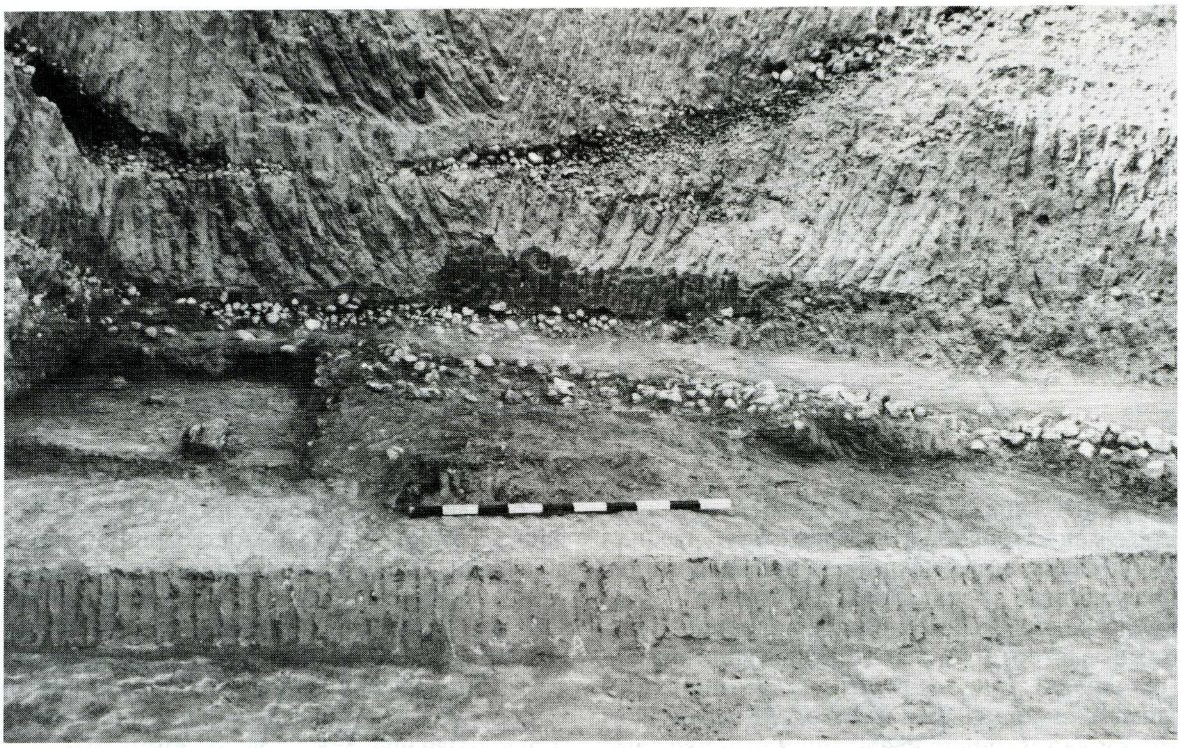

2

правоъгълник очертания и по-къс отстъп от северната страна. Ориентацията е запад-северозапад — изток-югоизток. Размери: южна страна — 2,6 м, северна страна — 2,38 м, източна —1,15 м, на отстъпа — 0,45 м, западна — 1,1 м, на отстъпа 0,6 м (обр. 5). Гробът е на дълбочина спрямо върха на могилата 4,5—4,7 м (ниво 524,08—523,85 м). Той е с лек наклон от изток към запад и от юг към север. Дълбочината на гробната яма е неравномерна — в югоизточния ъгъл е 20 см, като намалява на изток, запад и север с 10—15 см и в пространството на отстъпа е само 5 см. Стените и дъното са отухлени неравномерно (обр. 6). Почти в средата на гробната яма, в дълбочина под дъното и се откри овално петно, съдържащо пепел, въглени и горели кости. Няколко вертикални и хоризонтални дупки в глинестия пласт свързват петното с дъното на гроба. Две вертикални дупки от колове с дълбочина 20 и 15 см,диаметър 5 и 5,5 см и с разстояние между тях 1,6 м се откриха на дъното на гроба на 0,5 м от югозападния ъгъл и на 0,6 м от югоизточния (обр. 7). Подобна дупка е установена на североизточната страна при скъсяването на гроба, на разстояние 1 м от югоизточната дупка. Имаме данни за такава и в северозападната част на гроба. На няколко места личат следи от горели дървени летви с ширина 10 см и различна дължина. Най-добре са запазени в северната част — три с посока север—юг и една перпендикулярна на тях. Голямото количество пепел показва, че броят на летвите е бил значителен (обр. 5). В ъглите на гроба и откъм западната му граница, а и на

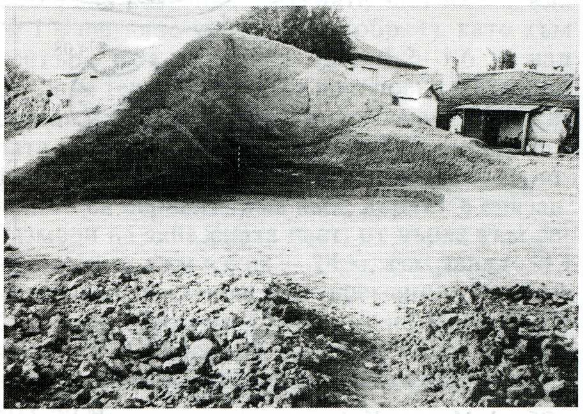

3

4

• *Обр. 2. Западен сектор – мястото на първия помен, поглед от север. Fig. 2. Secteur ouest – emplacement du premier office funéraire, vue du nord*

• *Обр. 3. Западен сектор – поглед от северозапад. Fig. 3. Secteur ouest – vue du nord-ouest*

• *Обр. 4. Източен сектор – поглед от североизток. Fig. 4. Secteur est – vue du nord-est*

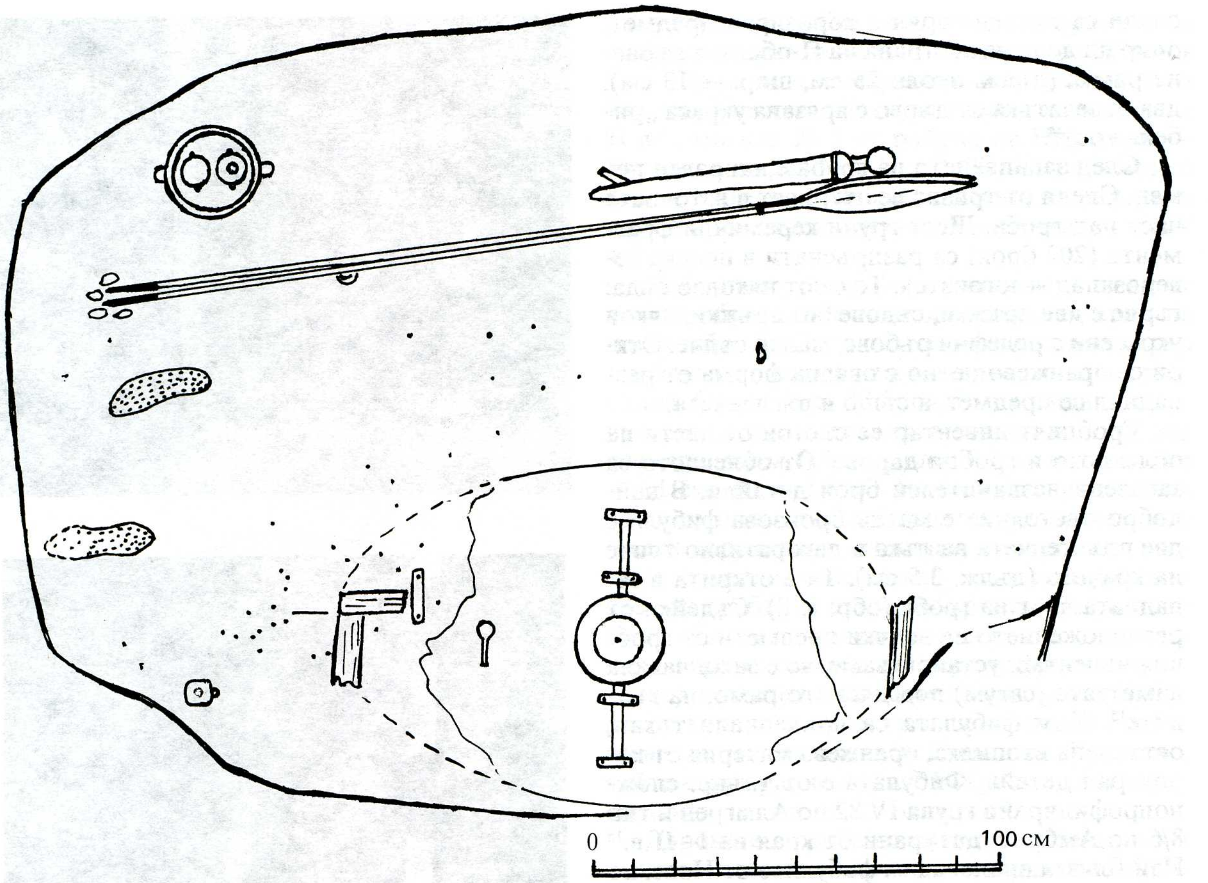

5

● Обр. 5. План на гроба с находките. Fig. 5. Plan de la tombe avec les objets trouvés

други места са открити 25 броя железни гвоздея с различни размери (дълж. от 2,4 см до 9,4 см, диам. на главичките — 1,5 см) и разположение — легнали един срещу друг или забити вертикално. Без съмнение дупките от колчетата, дървените летви и гвоздеите са останки от ложето, върху което е положен мъртвецът за изгарянето. Данните за точна реконструкция са недостатъчни, но може да се каже, че ложето е с четири крачета на разстояние 1,6 м по дължина и 1 м по ширина, като по всяка вероятност те са свързани с два диагонално разположени ствола и още едно краче в центъра за стабилност. Дъските са напречни и надлъжни, но за гъстотата няма данни. Те несъмнено са по-дълги от разстоянието между крачетата, за да може да се помести цялото тяло. Вероятната дължина на ложето е два метра. То е ориентирано като гробната яма — запад-северозапад — изток-югоизток.

Погребението може да се означи с термина бустум[9]. Трупоизгарянето на мястото на погребването е прилагано широко през I—IV в. По-редки са случаите, подобни на нашия — гроб-клада, използван за първично погребение в могилата[10]. Гробове-клади с приблизително същите размери са открити в могила № 7 — гроб № 7 на некропола при „Марица-изток", и могила № 3 — гроб № 7 от Меричлери[11]. Гробове с подобна ориентация са открити в могилата от Просеник, Бургаско, и могила № 5 — гроб № 3 от Меричлери[12]. С приблизително същите размери и ориентация е и гроб № 2 от могила № 2 в района на Нефтохим — Бургас[13]. Гвоздеи от дървено ложе са намерени в могила № 2 на горепосочения обект, но авторът смята, че се касае за дървени ковчези, без да се обосновава[14].

Обгарянето на гроба е неравномерно. Запазени са по-големи фрагменти от дясната ръка и краката. Умрелият е изгорен с облеклото, като някои детайли от него се намират в гроба във вид на малки корозирали стопилки, а други са сравнително запазени — фибулата и подметките с кабъри (обр. 5). Кладата е загасена чрез посипване на пясък и дребни камъчета и са поставени гробните дарове. Някои от тях са пострадали частично от още топлата клада. Преди засипването на гроба с пръст на площадката в северната периферия на могилата е извършен ритуал. От него са останали: следи от огън, фрагменти от керамични съдове (49 броя) — вероятно от шест различни съда (паници, гърне с украса от врязани линии, съдче с червен фирнис), малки фрагменти от тухли и керемиди, един обл камък, следи от неясен горял и корозирал предмет, опиращ до едната страна на П-образна дървена рамка (дълж. около 25 см, шир. — 13 см), два отпечатъка от дърво с врязана украса „рибена кост“.

След засипването на гроба е направен помен. Следи от тризна се откриват в източната част над гроба. Шест групи керамични фрагменти (202 броя) са разпръснати в посока северозапад — югоизток. Те са от няколко съда: гърне с две дръжки, съдове без дръжки, някои украсени с релефни ръбове, малко съдче. Откри се оранжево петно с овална форма от разпаднал се предмет, а също и въгленчета.

Гробният инвентар се състои от части на облеклото и гробни дарове. От облеклото са запазени незначителен брой детайли. В най-добро състояние е малка бронзова фибула с две пръстенчета на лъка и декоративно топче на крачето (дълж. 3,5 см). Тя е открита в западната част на гроба (обр. 5, 8). Съдейки от разположението на всички предмети от гробния инвентар, установяваме, че е закопчавала наметката (сагум) под дясното рамо, на гърдите[15]. Към фибулата са прилепнали тъкан, остъклена стопилка, оранжева материя от корозирал детайл. Фибулата е от т. нар. сложнопрофилирани група IV 82 по Алмгрен и тип 8/6 по Амброс, датирани от края на I—II в.[16] Най-близка аналогия са фибулите от Нове, по С. Стефанов група III (№ 15 съвпада и по размери с нашата, и № 16), датирани от втората половина на II в.[17] В Румъния аналогични има от Дорабанту, датирана от средата на II в., и от Диногеция от I—II в.[18] По Е. Генчева фибулата се отнася към група I, тип II, вариант 5, датировката е втората половина на II в. — началото на III в.[19]

Две подметки от гьон, подковани с железни кабърчета, са разположени в близост с източната граница на гроба и са на разстояние 0,4 м една от друга (обр. 5). Разстоянието от дясната подметка до фибулата е 1,45 м. Лявата подметка не е запазена в добро състояние поради проникналите през нея корени. На място са открити само 21 кабърчета от нея. Те имат конусовидна главичка и завит под ъгъл връх от приковаването към гьона. Размерите им са: вис. — 1,2 см, диам. на главичките — 1,5 см. Дясната подметка е по-добре запазена, но броят на кабърчетата може да се установи само след консервация. Размери на кабърчетата: вис. — 1,9 см, диам. главичка — 1,1 см. Дължина на запазената подметка — 26 см, ширина при петата — 5,5 см, в най-широката част — 7 см. Петата на подметката е слегнала в дълбочина, а лявата е леко извита настрана. Това потвърждава още веднъж, че погребаният е бил с обувките при кремацията.

Подметките са от военни обувки от кожа — т. нар. калиги. Подобни са открити в доста гробове у нас. В могили № 4 и № 6 от Чаталка

6

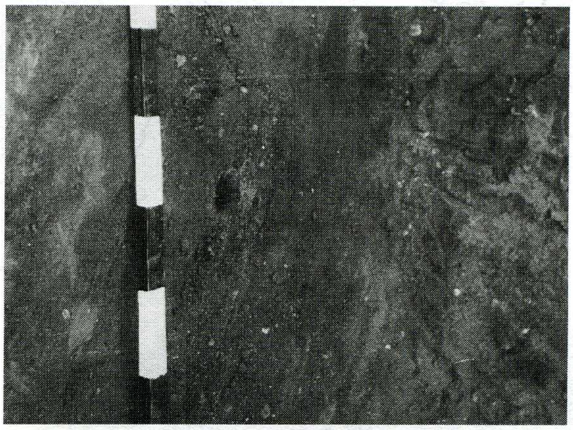

7

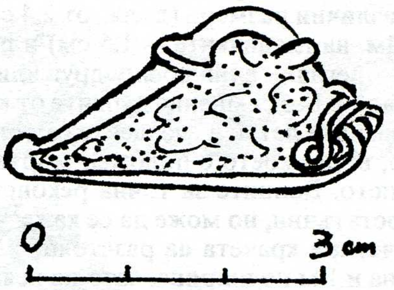

8

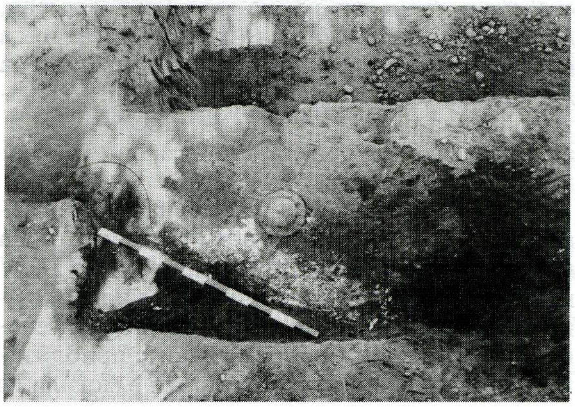

9

10

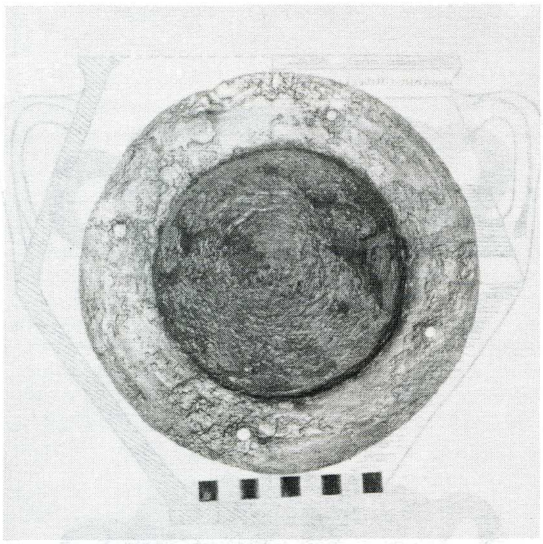

11

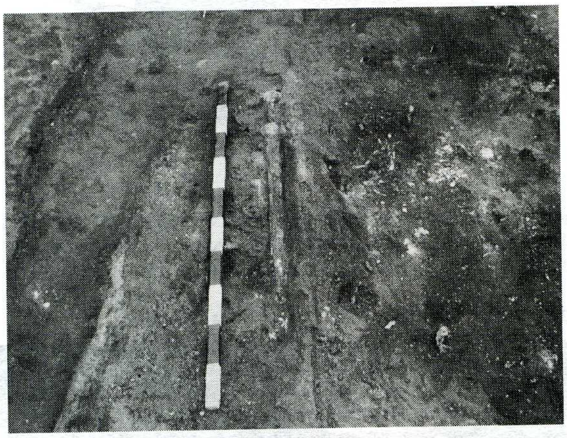

12

• *Обр. 6. Южна стена на гробната яма. Fig. 6. Paroi sud de la fosse tombale*
• *Обр. 7. Дупка от крачето на дървеното ложе. Fig. 7. Trou laissé par le pied du lit de bois*
Обр. 8. Фибула. Fig. 8. Fibule
• *Обр. 9. Щит—общ поглед от юг. Fig. 9. Bouclier — vue générale du sud*
• *Обр. 10. Умбото на щита при разкриването. Fig. 10. L'umbo du bouclier au moment de la découverte*
• *Обр. 11. Умбото на щита след консервация. Fig. 11. L'umbo du bouclier après conservation*
• *Обр. 12. Мечът и копията при откриването. Fig. 12. L'épée et les lances au moment de la découverte*

са намерени добре запазени, датирани към втората половина на II — началото на III в. и в I в.[20] Цели са и намерените в гробница II от Гледка, Кърджалийско, датирани с монета от II в.[21], могила № 1 от района на Нефтохим — Бургас, датирана от II в.[22] Случаите, в които подметките не са добре запазени, са датирани в по-широки граници — от I — началото на IV в.[23]

Кабърчета, разпръснати на северозапад от лявата обувка, достигат до източния край на щита (обр. 5). Сред тях се намери една тънка тръбичка от неизвестна материя, която се разпадна. Открити са 37 броя от два вида — с конусовидна и с дисковидна главичка, и от два размера: диам. 0,9 см, дълж. 0,9 см и диаметър — 1,1 см, дълж. 1,8 см. Възможно е част от тях да са от подметката. Вероятно разпръснатите малки корозирали стопилки с полепнали костици и въгленчета, които са в централната част на гроба, са също кабърчета. Несъмнено са от обкова на кожен военен колан с висящи пред корема ремъци (т. нар. предпазна престилка), известен с названието цингулум. Кабъри от колан са открити в централния гроб с изгаряне от могилата в Просеник, Бургаско, който е датиран във II в.[24] У Куисин са цитирани данни за колани от този тип[25].

Даровете в гроба се състоят от защитно и нападателно оръжие и съдове. Оръжието е разположено съобразно функциите му и анатомичния порядък. Отляво, отчасти върху изгореното тяло и отчасти извън очертанието на гроба е положен голям овален щит — скутум, от чиято кожена повърхност, боядисана в бяло, се откри значителна част (не е съхранена) (обр. 9). Около средата на лявата страна оцветяването е оранжево вследствие корозията на железните части. Късите страни на щита не са запазени поради силното тлеене на кладата в североизточната и северозападната част на гроба. Дървената рамка е напълно овъглена. В центъра на щита има желязно умбо с ниска цилиндрична основа, конусовидна горна част и широка периферия с четири отворчета и гвоздейчета за прикрепване към основата на щита (обр. 10, 11, 16). Под умбото се откри малък фрагмент от желязна мрежа и следи от тъкан, вероятно от лен. От долната страна на щита почти по цялата му ширина минава желязна шина, прикрепена с четири пластинки с по две гвоздейчета на всяка. Две от пластинките са в краищата на шината, а другите — по-близо до умбото (обр. 5). Под долния (източния) край на щита се намери още една такава пластинка, вероятно част от ръкохватката. Размери на щита: дълж. (приблизително) — 1,2 м, ширина — 0,84 м, дълж. на шината — 0,64 м, пластинки: дълж. от 7 до 9 см, шир. — 2 см, диаметър на умбото — 20 см, вис. — 7,5 см, шир. на периферията — 4 см.

Според изследването на Куисин[26] през I—II в. овалният щит намалява размерите си значително (т. е. е по-малък от нашия) и е плосък, което се вижда добре по релефните паметници, например — колоната на Траян, където той е носен от различните родове войници, но е най-характерен за леката пехота. Железни и бронзови умба са намерени у нас на много места, но напълно идентично сред тези находки не сме установили, което може да е следствие на лошата съхраненост на някои от тях[27]. Откритият от нас щит може би се явява традиционна локална форма, ако вземем под внимание данните на Плутарх за тракийските бели и блестящи щитове — тиреос, които той описва в сражението при Пидна. Според Г. Михайлов обаче Плутарх неправилно определя типа им и става дума за друг тип с овална форма и размери, по-големи от пелтата[28]. Така или иначе, по онова време траките използват голям овален щит с бял цвят.

Отдясно на погребания са разположени две копия. Те имат железни върхове с големи листовидни остриета и конусовидни втулки, железни заострени накрайници и дървени стволове, чиито следи и части от дървото са запазени при разкриването (обр. 12). Размери: дължина 208 см, дълж. на върховете — 50 см, дълж. накрайници — 10 см, диам. стволове — 1,5 см. Две бронзови кръгли пластини, слепени помежду си и един железен детайл към тях (диам. — 2,5 см) са открити в близост до края на стволовете и под тях. Възможно е това да е тока към ремък за носене на копията.

Съотношението на дължината на копията към дължината на върховете заедно с втулките е 4:1. Това е типично за времето на Марк Аврелий, както съдим от релефните паметници, посочени у Куисин[29]. Пак там намираме данни и за носенето на копията чрез ремък[30]. Листовидни върхове за копия, макар и лошо запазени, са намерени в доста гробни находки у нас — Чаталка, Просеник, Меричлери и др.[31]

Върху върховете на копията се откри голямо количество люспи от силно фрагментиран и патиниран бронзов ? предмет с неясна форма и предназначение. По всяка вероятност той е имал дървена дръжка, чиято следа минава при върховете на копията.

От дясната страна покрай върховете на копията лежи меч в ножница — гладиус, с големи размери: дължина — 76 см, дълж. дръжка — 19 см, макс. ширина — 4,5 см, диам. апликация — 5 см (обр. 12, 13). Дървената, облечена в кожа, ножница е боядисана в медено-червен цвят. Дръжката на меча е железен щифт с две бели костени апликации — полудисковидната е при основата, украсена е с врязана линия и оформя предпазителя на меча. Дисковидната е на върха на дръжката. При върха на острието и под ъгъл към него се откри бронзов предмет с издължено правоъгълно тяло и по два нита в краищата, като за-

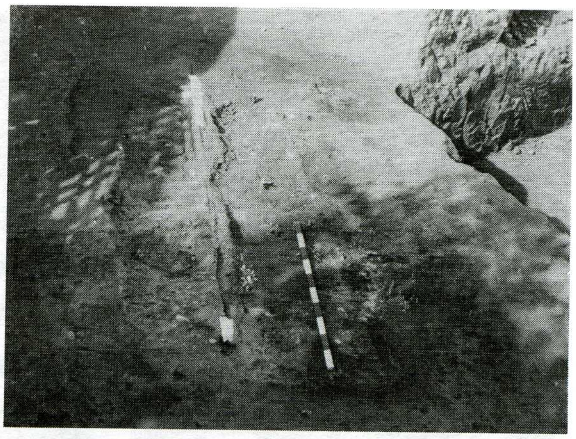

13

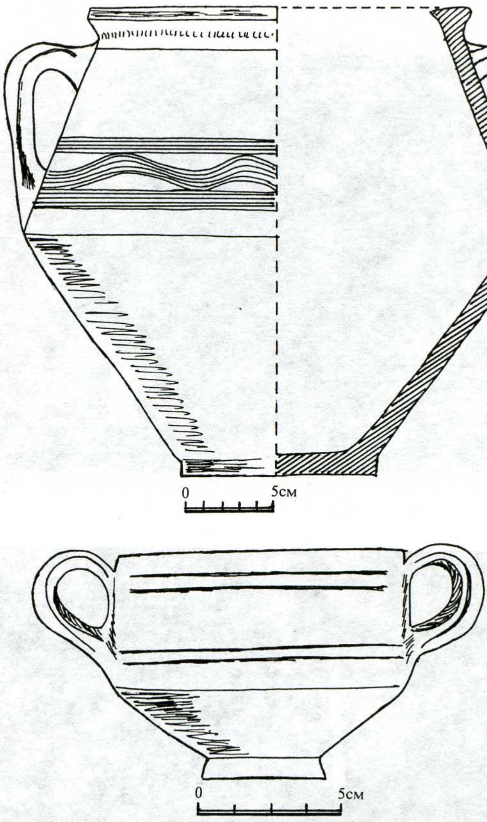

14

15

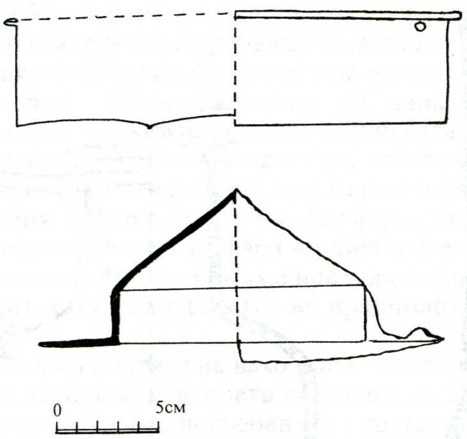

16

17

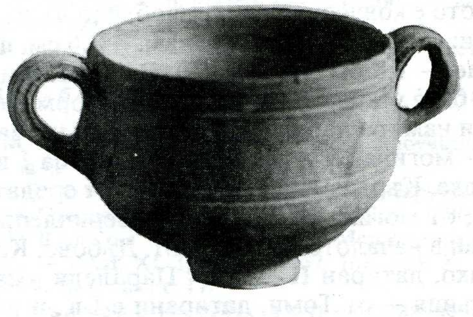

18

Обр. 13. Общ изглед на гроба след вдигането на част от находките— поглед от изток. Fig. 13. Vue générale de la tombe après l'enlèvement d'une partie des objets trouvés — vue de l'est

- *Обр. 14. Гърнето и една от керамичните чаши. Fig. 14. Le pot d'argile et l'une des coupes de céramique*
- *Обр. 15. Гърнето с чашите в него, захлупени от меден съд. Fig. 15. Le pot d'argile contenant les coupes de céramique, recouvertes d'un récipient de cuivre*

Обр. 16. Медният съд и умбото на щита—графична реконструкция. Fig. 16. Le récipient de cuivre et l'umbo du bouclier — reconstruction graphique

- *Обр. 17. Керамична чаша. Fig. 17. Coupe de céramique*
- *Обр. 18. Керамична чаша. Fig. 18. Coupe de céramique*

връшва от едната страна с трапецовидна тока. Виждат се следи от друга материя, вероятно кожа. Дължината е 7,8 см. Най-вероятно това е пластина с тока за кожен портупей.

Този тип меч е резултат от развитието на късия гладиус. През I—II в. големият меч е характерен за леката и тежката пехота и се носи отдясно чрез портупея, както е и в нашия случай. Подробно за това пише Куисин[32]. У нас рядко се намират добре запазени екземпляри[33]. Ножница, боядисана в червен цвят, е намерена в Чаталка[34].

Съдовете са разположени на три места в гроба. В югоизточния ъгъл вдясно от краищата на копията е поставено гърне с две вертикални дръжки, които са ориентирани като копията — изток—запад (обр. 5). Съдът е с биконична форма, с широк отвор, със завито навътре устие и широка изнесена периферия. Шийката е къса, преходът към тялото е плавен, дъното е плоско. Дръжките са прикрепени под периферията и в най-издутата част на тялото, където има врязана украса от три концентрични пояса — средният е от сноп вълнообразни линии, а крайните — от прави. Размери: вис. — 26 см, диам. устие — 21,5 см, диам. дъно — 10,7 см, вис. дръжки — 10 см (обр. 14). Намираме паралел от могила 13 на некропола в Чаталка, датиран II—III в.[35]

Гърнето е похлупено с плитък, цилиндричен съд от мед (диам. — 21 см, вис. — 5,2 см, деб. стени — 0,1 см), поставен с дъното нагоре (обр. 15). То се е отлепило от стените, които са пропукани. Отвътре съдът има следи от калаено покритие. Дъното е било припоено към стените, украсено е с концентричен ръб. Устието е оформено чрез прегъване на листа, на 0,2 см под него им малък отвор с неясно значение (обр. 16).

Вътре в гърнето са поставени две еднакви керамични чаши с конично-цилиндрична форма и право устие. Снабдени са с по две вертикални дръжки, с ниско столче и са украсени от врязана линия в издутата част (обр. 15, 17, 18). Повърхността е ангобирана в светлооранжево при едната и сиво-кафяво при другата, с примеси на слюда. Размери: I — вис. 6,3 см, диам. устие —7,8 см, диам. дъно — 3,2 см; II — вис. 6,2 см, диам. устие — 8 см, диам. дъно — 3 см. По класификацията на Г. Кабакчиева тези чаши се отнасят към тип II (0 238, табл. 17) и се датират II—IV в.[36] Подобни се срещат често в погребенията от I—IV в. — некропола при Чаталка, при „Марица-изток" и др.[37]

Едната керамична чаша е поставена в гърнето с дъното нагоре. Тя захлупва стъклена чаша. Поставянето на съдовете от гробните дарове един в друг и захлупването им, по-специално на стъклена чаша в керамичен съд, е засвидетелствано в гроб 1 от могила № 1 в Чаталка и другаде[38].

Стъклената чаша е с конусовидна долна и почти цилиндрична горна част, върху която са оформени конкавни овали, очертани с релефен ръб. Устието е право. Дъното отвън е леко вдлъбнато и очертано с релефен ръб. Стъклото е полупрозрачно с жълт оттенък. Размери: вис. — 7,8 см, диам. устие — 6,1 см, диам. дъно — 2,8 см (обр. 19). Аналогични чаши са открити в гробове от Томи, датирани

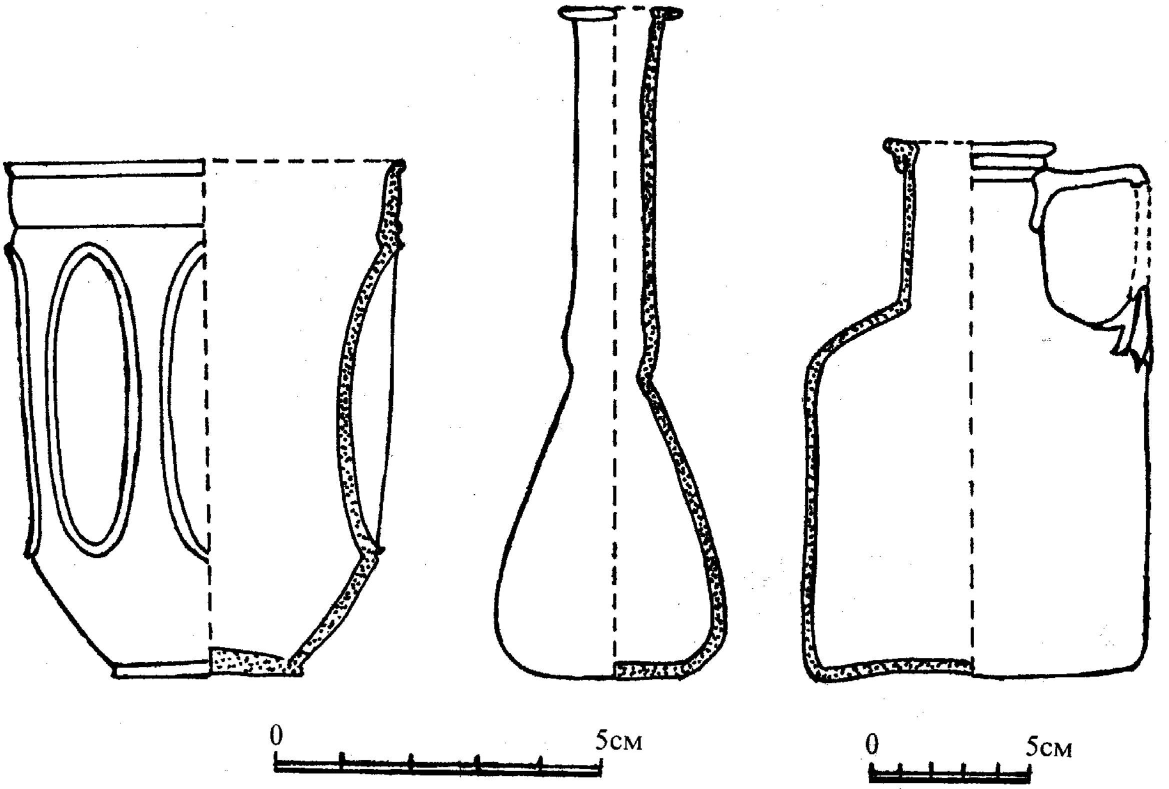

19

• *Обр. 19. Стъклени съдове: чаша, балсамарий, шише.*
Fig. 19. Récipients en verre: coupe, balsamarium, bouteille

в I в. и I—III в., също и в Унгария[39]. По А. Минчев те са тип VII и VIII А и датират от I—III в.[40]

Отвътре, по горния ръб на гърнето са полепнали соли и плесени. Близо до гърнето при югоизточния ъгъл на гроба от външната му страна и на нивото на похлупващия съд се откри монета. Тя е силно повредена и неопределяема (диам. прибл. — 2 см, деб. — 0,1 см). Не сме сигурни дали е нарочно поставена — ситуацията по-скоро показва,че е попаднала случайно.

На изток пред щита се откри фрагментирано стъклено шише с призматична, почти кубична форма и една дръжка. Дъното е леко вдлъбнато отвън. Шията е висока,почти цилиндрична, завършва с профилирано устие с периферия. Дръжката е Г-образна, широка, украсена с релефни ребра. Стъклото е синьозелено, прозрачно. Размери: вис. — 16 см, вис. стени — 10 см, дъно — 10,5x10,7 см, шир. дръжка — 3,4 см (обр. 19). Стъклените шишета имат широко разпространение из римските провинции. Според А. Минчев[41] нашето шише е от тип А 2, като посочените у него екземпляри се датират I—III в. Паралели срещаме в много находки у нас и в чужбина[42].

Под долната, източната половина на щита се откри балсамарий, поставен в легнало положение и ориентиран север—юг. Той е от прозрачно безцветно стъкло, шийката и тялото са отделени чрез прищъпване. Шията е цилиндрична и завършва с малка периферия. Тялото е конусовидно със заоблено дъно. Размери: вис. — 10 см, макс. диам. — 3,6 см, диам. устие — 1,8 см (обр. 5, 19). Вътре в съдчето има бяла утайка. Балсамарият по форма и размери намира паралели в некропола на Чаталка — могила № 7, датиран от края на I в.; от Гледка, Кърджалийско, датиран от средата на II в.; от могила № 2, гроб 1 в Меричлери, датиран в началото на II в., и от Дъбово, Казанлъшко, датиран II—III в.[43] Паралели има и в Румъния — от Томи, датирани в I в., и в Германия[44].

Част от даровете — копията, мечът, гърнето са укрепени с дребни и средни камъчета.

Както стана ясно, въоръжението намира аналогии в откритите у нас гробове, но в повечето случаи е лошо запазено. Откритият от нас гроб дава възможност за една по-точна реконструкция, макар че не всички детайли са съхранени добре. Някои от металните части на оръжието все още не са консервирани от реставратор — върховете и накрайниците на копията, мечът. Не са реставрирани също: медният съд, стъкленото шише, подметките.

Наблюденията ни и анализът на находките позволяват да се направят някои изводи относно времето на погребението, личността на погребания, физическия му облик, неговия социален статус.

Ориентацията на гроба и инвентарът в него ни дават основание да предположим, че погребението е извършено през есента, при което главата на погребания се пада на запад, а краката на изток. Колкото и да изглежда невъзможно, разположението на запазените подметки, кабърите от колана, фибулата и поголемите фрагменти от костите на краката и дясната ръка дават представа за ръста на погребания, който е до 170 см. Размерът на подметката — 26 см, отговаря по днешните стандарти на № 40 (като имаме предвид деформацията), което съответства на предположения ръст.

Според анализа на находките гробът може да се датира към втората половина на II век. Както стана ясно, погребаният е тракиец, служещ в лековъоръжената пехота. Несъмнено той е обитавал близката вила рустика, чиито развалини е видял навремето Ив. Велков недалеч от некропола, към който е и могила № 1.

Втори век е времето, когато войските на империята се рекрутират локално. Известни са двадесет и пет кохорти на помощни войски от Тракия. В края на века се засилва набирането на траки за други провинции, дори за преторианската гвардия. Същевременно от средата на века наборът става главно измежду селското население. Ветераните са оземлени, имат собствени вили рустика[45]. Значителният по размери могилен насип над гроба на военния, открит от нас, сочи, че погребаният е сред собствениците на това имение. Откритият от нас гроб е едно косвено потвърждение на промените в организацията и рекрута на войската в Римската империя.

---

[1] Обобщените резултати от проучването на могила № 1 са публикувани от автора. Виж: В. Писарова. Подкурганная могила в окресностях Сердики. — Първи международен симпозиум „Севтополис". Надгробните могили в Югоизточна Европа. Казанлък, 4—8. 06. 1993. В. Търново 1994, 235—241.

[2] Благодаря на Кунка Рогева, която в качеството си на зав. отдел „Археология" в МИС по това време извършваше основните организационни дейности по проучването на обекта. Това ми даде възможност да се занимая предимно с проучването на могилата и научните проблеми, които то предлагаше. Благодаря на г-жа Рогева и за възможността да обнародвам резултатите.

[3] Р. Попов, Г. Кацаров, Ю. Господинов. Предисторически и старохристиянски паметници в София и околността. — В: Материали за историята на София, V, С., 1921, 23—36.

[4] Ив. Велков. Находки и вести от разни места. — ИАИ, XIV, 1940—1942, с. 265.

[5] Г. Лабов. Архитектурата на София. С., 1979, с. 58, 69.

[6] М. Станчева. Археологическо проучване на София за четвърт век. МПК, 1969, 4, 1—15.

[7] Х. Буюклиев. Тракийски могилен некропол при Чаталка, Старозагорски окръг. — РП, XVI, С., 1986, с. 9.

[8] Ив. Велков. Разкопките около Мезек и гара Свиленград. — ИАИ, XI, 1937, 156—157, 161—163; Х. Буюклиев. Цит. съч., с. 17.

[9] Д. Вълчева. Погребения с трупоизгаряне в могилите от римската епоха в България. — Първи международен симпозиум „Севтополис". „Надгробните могили в Югоизточна Европа". Казанлък, България, 4—8 юни 1993. Резюмета, с. 93.

[10] Л. Гетов. Погребални обичаи и гробни съоръжения у траките през римската епоха (I—IV в.). — Археология, 1970, 1, с. 2.

[11] Х. Буюклиев. Тракo-римски могилен некропол в района на промишления комплекс „Марица-изток". — Археология, IV, 1962, 1, 50—55; Д. Аладжов. Разкопки на тракo-римски могилен некропол при Меричлери. — ИАИ, XXVIII, 1965, с. 95.

[12] М. Лазаров. Тракийско могилно погребение при с. Просеник, Бургаско. — Археология, IV, 1962, 1, с. 45; Д. Аладжов. Цит. съч., с. 103.

[13] Ив. Карайотов. Могилни погребения в района на Нефтохимически комбинат край Бургас. — ИМЮИБ, Т. I, 1976, с. 63.

[14] Пак там, с. 60.

[15] Г. С. Кнабе. Древний Рим — история и повседневность. М., 1986, с. 96.

[16] O. Almgren. Studien über Nordeuropäische Fibelformen. — Mannus Bibliotek, 32, 2. Auflage, Leipzig 1923, p. 44, thaf. IV, fig. 82; А. К. Амброс. Фибулы юга европейской части СССР, САИ вып. Д I — 30, 1966, с. 40, табл. 8/6.

[17] С. Стефанов. Ранноримски фибули от Нове. — Изследвания в чест на акад. Д. Дечев. С., 1958, 513—514, обр. 2/15, 16.

[18] Ch. Bichir. Les sarmates au Bas-Danube. — Dacia XXI, 1977, p. 187, pl. 23/10; Gh. Stefan. Dinogetia I. — Dacia VII—VIII, 1937—1940, B. 1941, p. 417, fig. 26/1—3.

[19] Е. Генчева. Типология и датиране на ранноримските фибули от Южна България. — Археология, 1987, 4, с. 34, обр. 2 г, д.

[20] Х. Буюклиев. Тракийски могилен..., с. 20, табл. 17, № 208, с. 26, № 316, с. 41.

[21] Ц. Дремсизова-Нелчинова, Ив. Балкански. Надгробна могила край с. Гледка, Кърджалийски окръг. — Археология, 1973, 3, с. 66.

[22] Ив. Карайотов. Цит. съч., с. 55, обр. 6.

[23] Л. Гетов. Тракийски могилни погребения от Казанлъшко. — Археология, XI, 1969, 1, с. 39, 44.

[24] М. Лазаров. Цит. съч., с. 46.

[25] W. Boppert. Militarische Grabdenkmäler aus Mainz und Umgebung. Mainz 1992, taf. 3; P. Couissin. Les armes romaines. Essai sur les origines et l'évolution des armes individuelles du Légionnaire romain. Paris 1926, p. 461.

[26] P. Couissin. Opus cit., p. 390.

[27] К. Жуглев, Й. Калудова. Към историята на античното селище при Асеновград. — Археология, IV, 1962, 1, с. 36; Г. Тончева. Римски некрополи от Торбухинско и Варненско. — Археология, IV, 1962, 4, с. 60; Г. Табакова-Цанова, Л. Гетов. Могилни погребения от с. Тулово, Старозагорски окръг. — Археология, XI, 1969, 4, с. 38; Х. Буюклиев. Тракийски могилен..., с. 15.

[28] Г. Михайлов. Траките. С., 1977, с. 147.

[29] P. Gouissin. Opus cit., p. 359—369; Enciclopedia Italiana. V, p. 71—72; Копия с листовидни върхове у: W. Boppert. Opus cit. kat. 14, taf. 15/14.

[30] P. Couissin. Opus cit., p. 215.

[31] Х. Буюклиев. Тракийски могилен..., с. 15, 18, 74; М. Лазаров. Цит. съч., с. 46; Д. Аладжов. Цит. съч., с. 103.

[32] W. Boppert. Opus cit., s. 94—96, taf. 3, 4; P. Couissin. Opus cit., p. 371—379, fig. 127—133; Enciclopedia regionata delle armi. (Milano) Arnoldo Mondadori (1979), p. 234—235.

[33] Г. Тончева. Цит. съч., с. 60, обр. 17; Х. Буюклиев. Тракийски могилен..., с. 15, 73.

[34] Х. Буюклиев. Пак там.

[35] Пак там, с. 97, табл. 32, обр. 462, с. 57.

[36] Г. Кабакчиева. Керамиката от вилата при Ивайловград, II—IV в. — РП, XV, С., 1986, 17—18, табл. 17.

[37] Х. Буюклиев. Тракийски могилен..., с. 29, 57, табл. 25, обр. 330; Същият. Трако-римски..., с. 54; Д. Николов, Х. Буюклиев. Разкопки на могилния некропол при Чаталка през 1967. — Археология, 1970, 2, 52—63, обр. 10; С. Машов. Тракийски некропол от римската епоха при с. Драшан, Врачански окръг. — Археология, 1975, 1, с. 43, обр. 5 в.

[38] Х. Буюклиев. Тракийски могилен..., с. 14.

[39] M. Boucovala. Noi morminte de epocâ romanâ-timpurie la Tomis-Pontice. B. I 1968, p. 275, fig. 4, p. 48, No 49; L. Barkoczi. Pannonische Glasfunde in Ungarn. Budapest 1988, p. 90, No 56, Taf. XII, 126.

[40] А. Минчев. Античното стъкло от Западното Черноморие (I—IV). II. Чаши. — ИНМВ 25 (40), 1988, 35—89, кат. 16, 17.

[41] А. Минчев. Античното стъкло от Западното Черноморие (I—IV). IV. Бутилки. — ИНМВ 26 (41), 1990, 56—66, кат. 7—9.

[42] Х. Буюклиев. Тракийски могилен..., с. 20, 33—34, обр. 151; Д. Николов. Тракийски колесници край Стара Загора. — Археология, 1961, 3, с. 13; ИАИ 1932/33, с. 421, обр. 182; К. Жуглев, Й. Калудова. Цит. съч., с. 38; Т. Ковачева. Новооткрити гробове от Ескус. — Археология, 1968, 4, 70—71, обр. 6; A. Kissa. Glas in Altertum. Leipzig 1908, T. III, C 173; K. Löffler. Römische Kleinkunst. Wissenschaftliche Kataloge des Römisch-Germanischen Museums Köln, Band III, s. 65—66, Taf. 32 abb. 2; T. Kolnik. Skvosti antiki na Slovensku. Bratislava 1979, No 23, 41.

[43] Х. Буюклиев. Тракийски могилен..., с. 26, обр. 300, 301, с. 29, обр. 361; Ц. Дремсизова-Нелчинова, Ив. Балкански. Цит. съч., 58—69; Д. Аладжов. Цит. съч., с. 87, обр. 11/3; Л. Гетов. Тракийски..., с. 36.

[44] M. Bucovala. Vase antice de sticla la Tomis. Bucuresti. Muzeul de archeologie Constanţa, 1968, p. 56—57, tipul XXIV, N. 65—68; A. Kissa. Opus cit., T. II, A 20.

[45] Г. Михайлов. Цит. съч., 168—169; Всемирная история. Т. II. М., 1956, с. 642, 644; Д. Николов. Рецензия на V. H. Baumann. Ferma romana din Dobrogea. Tulcea 1983. — Археология, 1985, 4, с. 50.

La tombe tumulaire de soldat près de Serdica romaine

V. PISSAROVA

(Résumé)

Les fouilles ont été effectuées pendant 1979 et elles étaient dirigées par Kounka Rogeva et Vessela Pissarova.

Le tumulus étudié se trouve dans une nécropole tumulaire près des ruines d'une villa rustica située à l'est de Serdica (dans le rayon du quartier de Vasil Levski à Sofia). Ce tumulus a été touillé en 1940 par Ivan Velkov.

C'est la sépulture d'un fantassin de l'armée romaine. Les dons funéraires sont de deux groupes: des armes et des récipients.

Les armes représentent: un bouclier ovale (scutum), couvert de cuir blanc, et avec un umbo de fer, large de 0,84 m et long d'environ 1,2 m; deux lances, longues d'une éxtrémité à l'autre de 2,08 m, avec des fers de 0,5 m et des bouts de 0,1 m; une épée dont la longueur est de 0,76 m et le fourreau de couleur cuivrée.

Les récipients représentent: un pot d'argile, deux coupes d'argile, une coupe, un balsamarium, et une bouteille en verre et un récipient cylindrique de cuivre.

Les parties du vêtement qui se sont conservées sont comme suit: une fibule de type fortement profilée, des pointes de fer de la ceinture et des pointes de fer des chaussures.

En se fondant sur l'inventaire, on date la tombe vers la deuxième moitié du IIe siècle.

Фортификационно строителство на крепостта в местността „Калето“ в град Средец, Бургаска област (предварително съобщение)

МАРИЯ БАЛБОЛОВА-ИВАНОВА

Върху равното било на средновисок хълм от веригата на Странджанските предпланини, в северозападния край на град Средец (бивше Грудово), са разположени останките на крепост, заемаща площ около 18 декара.

Избраният терен за построяване на укреплението е оказал силно влияние върху очертанията и планировката му. От изток, север и юг хълмът е стръмен. Само в западна посока е свързан чрез седловина с по-високия съседен хълм. Това е най-уязвимовото място на крепостта. В северното подножие на хълма е минавала Средецка река, сега с изместено на север корито. Или, с други думи, са спазени препоръките на старите автори за строеж на укрепления, в частност на византийски Аноним от VI век, според който „местоположението на укрепените места трябва да бъде високо, със стръмни склонове, а ако бъде защитено и от река, това би било още по-добре“[1].

Крепостната стена следва билото на хълма, а крепостната площ има елипсовидна форма.

Досега са проучени двете кули при западната порта, части от западната,северната и южната крепостни стени, една потерна,както и по една постройка с лека конструкция, обслужващи войниците и разположени пред кулите (обр. 1).

Основното предназначение на проучените кули е да опазват западната порта, която не е разкрита,тъй като това е единственото място, удобно за извозване на пръстта при работа. Кулите са издадени навън, с форма на неправилен трапец. (Размери: северозападна — вътрешни — юг 3 м, запад 2,90 м, север 3,30 м; външни — 4,70 м, 6,10 м, 6,70 м; югозападната кула — вътрешни — юг 3,05 м, запад 2,35 м, север 4,80 м; външни — 6,75 м, 6 м, 4,60 м.) Източният зид на северозападната кула е разделен на две части от вход с ширина 1,35 м. Дебелината на стените на кулата, както следва е: южна — 1,95 м, западна — 1,90 м, северна — 2 м. Източната стена на югозападната кула също е с вход с ширина 1,55 м, с праг, застлан с различни по големина каменни плочи (обр. 2, 3). От вътрешната страна на кулата бяха разкрити две стъпала от еднораменна стълба (обр. 4).

И двете кули са градени от еднолицево одялани камъни с различна големина, споени с бял хоросан. Само при югозападната кула на места в емплектона се забелязва хоросан, примесен със сравнително едри тухлени частици. Интересен е градежът на външното северно лице на северозападната кула, където се редуват ред камъни с ред плочи (обр. 5). При останалите лица плочи са употребявани само за изравняване.

Западният крепостен зид е разкрит на две места между кулите, без портата — 6,45 м северно от югозападната и 7 м южно от северозападната кула. Дебелината му е различна: 1,95 м при югозападната и 3,15 м при северозападната кула. От северната крепостна стена са разкрити 80 м, а от южната 15 м. На места външното лице е разрушено. Зидовете са запазени на височина от 0,60 до 1,20 м. На около 45 м от северозападната кула стената извива в източна посока (обр. 6). Техниката на градеж е опус имплектум. Емплектонът е от необработени камъни и речни волутъци, споени обилно с бял хоросан. Суперструкцията на разкритите досега части от крепостната стена е от различни по големина камъни с еднолицева обработка, като на места са използвани каменни плочи за подравняване. Камъните са от местни породи, най-вече пясъчник и гранит. Вът-

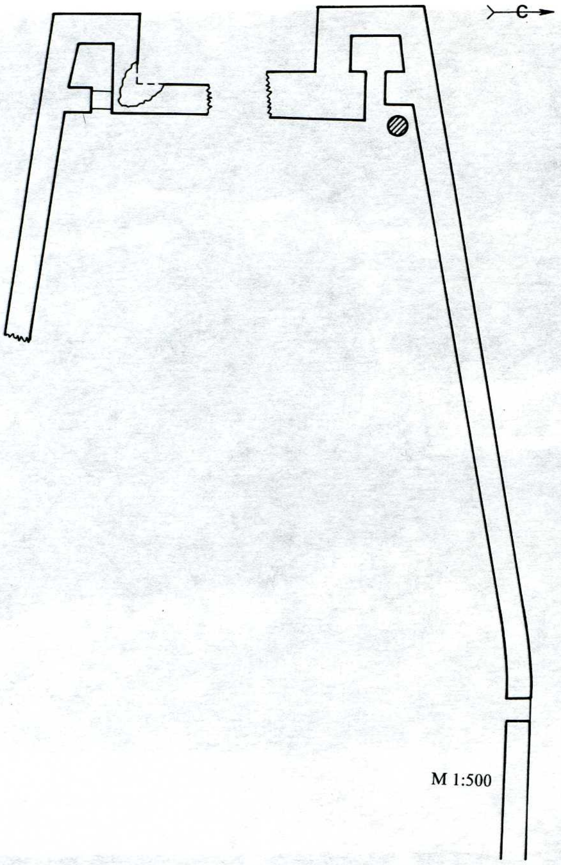

1

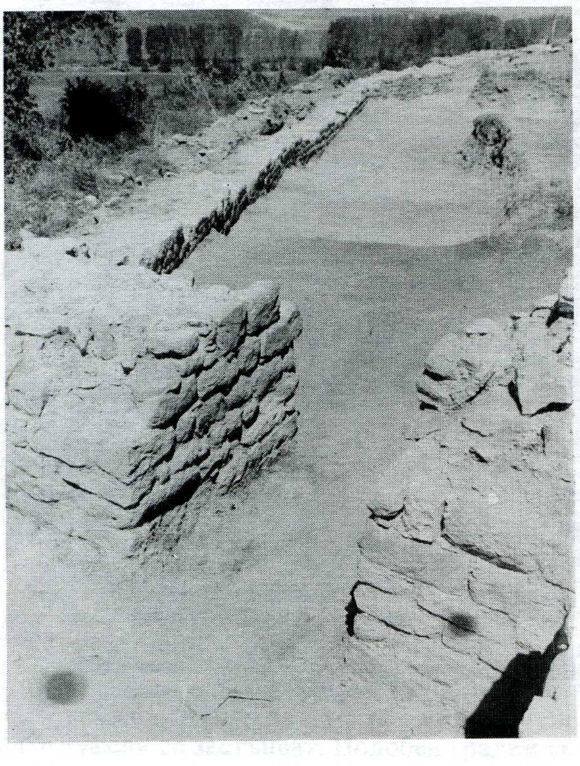

2

• *Обр. 1. План на проучената част на крепостта в гр. Средец. Fig. 1. Plan de la partie étudiée de la forteresse dans la ville de Sredec*

• *Обр. 2. Вход на северозападната кула. Fig. 2. Entrée de la tour nord-ouest*

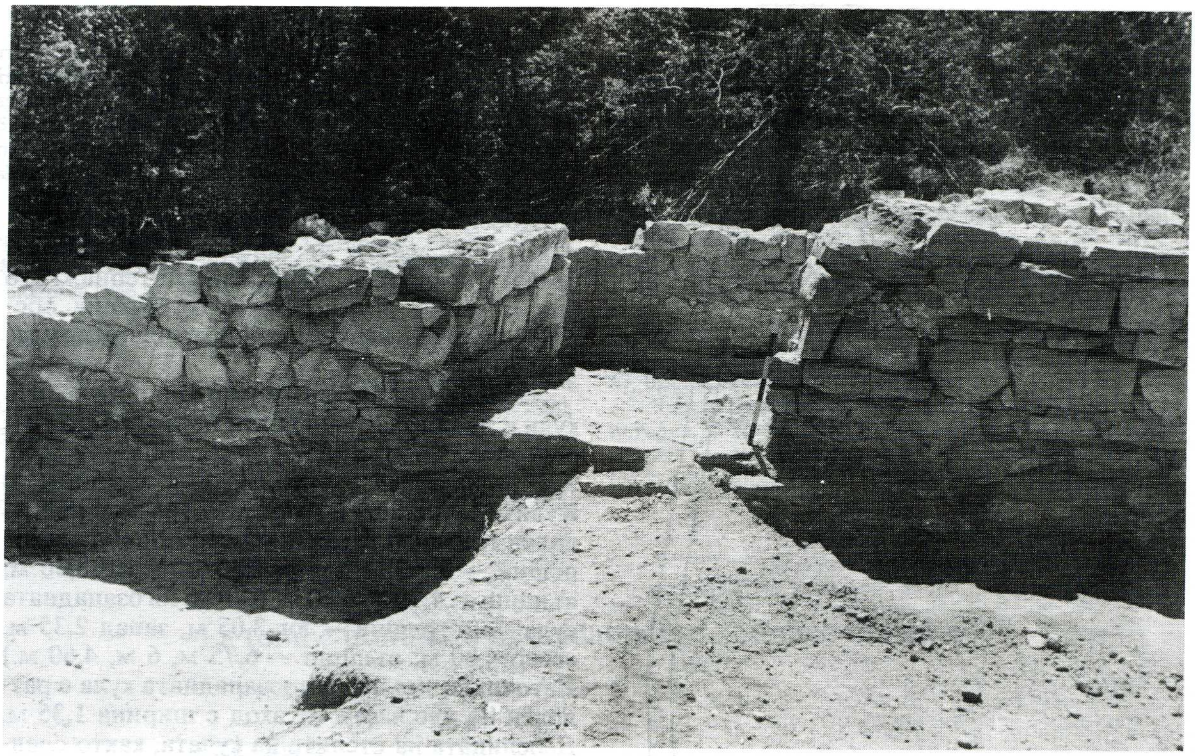
3

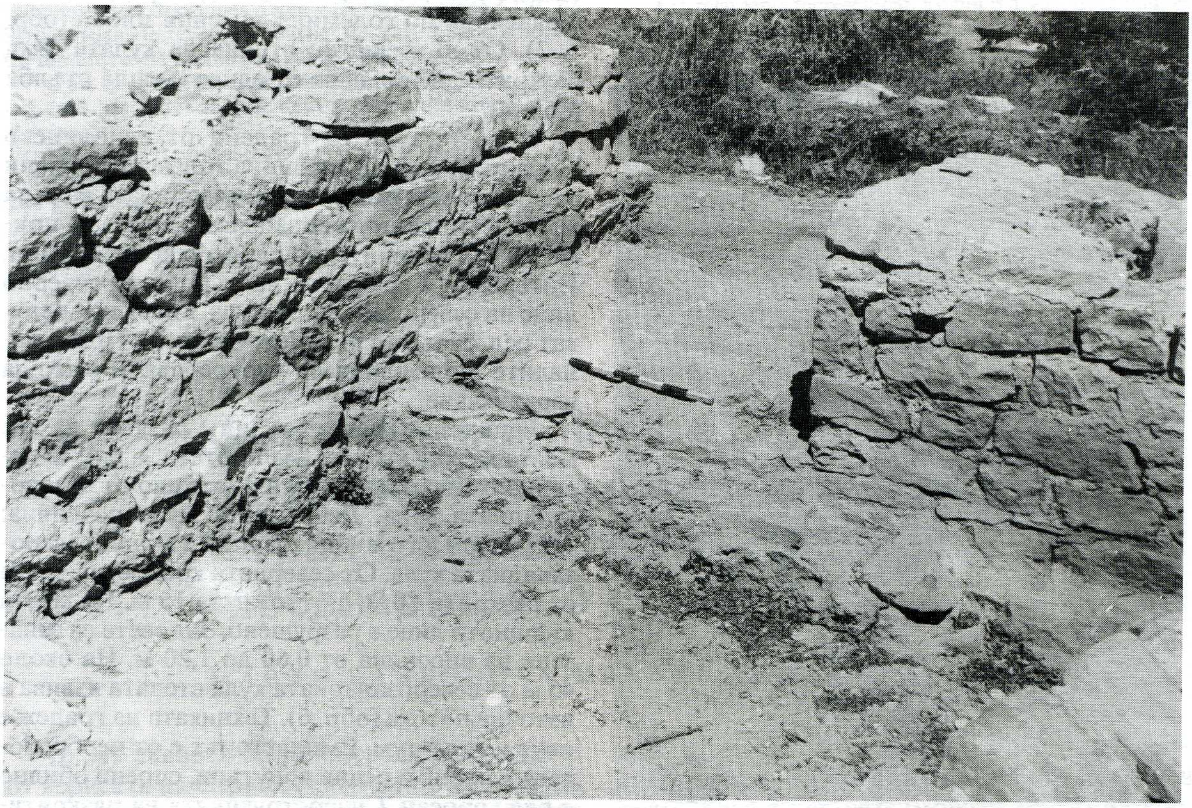
4

• *Обр. 3. Вход към югозападната кула. Fig. 3. Entrée de la tour sud-ouest*

• *Обр. 4. Входът на югозападната кула отвътре с двустъпалната стълба. Fig. 4. L'entrée de la tour sud-ouest, vue de l'intérieur avec l'escalier, à deux marches*

решното лице на крепостния зид в северна посока е градено по протежение на двадесетина метра с каменни блокчета, като понякога редовете са нарушавани от поставените по-

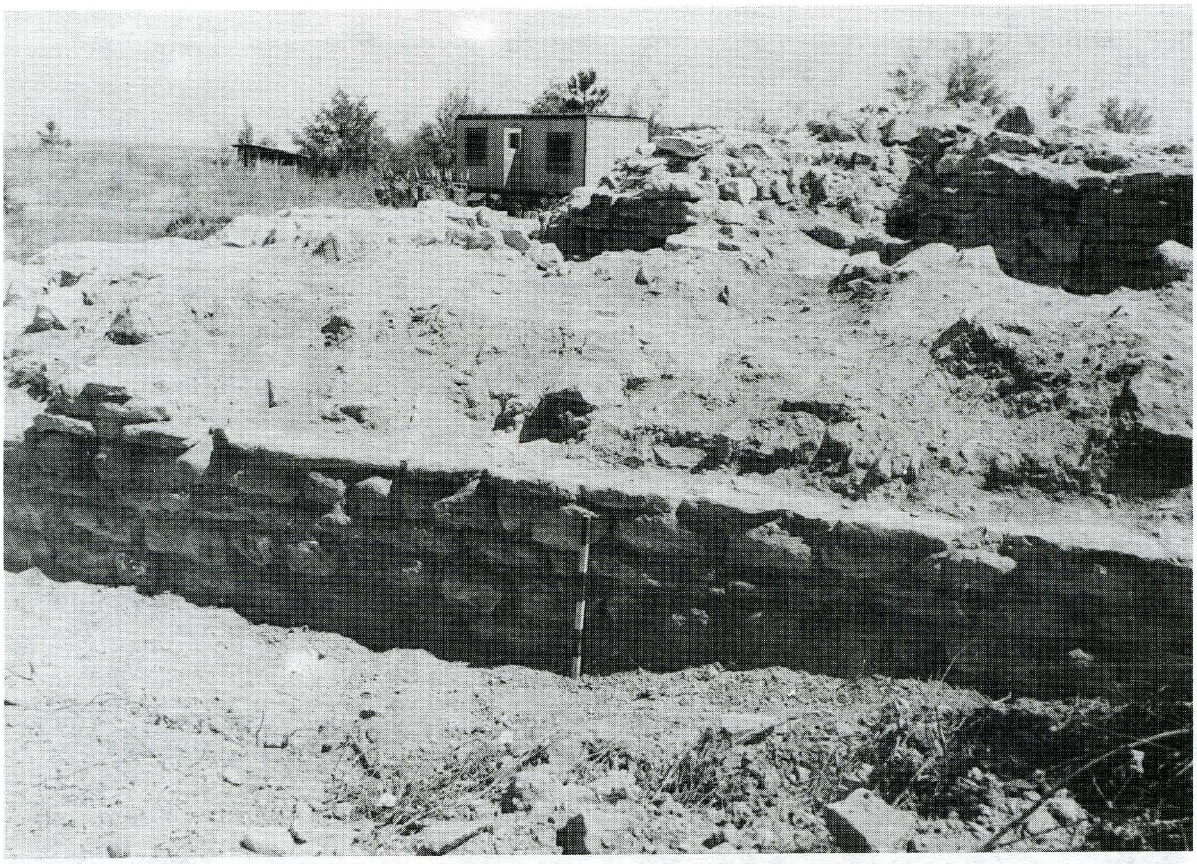

5

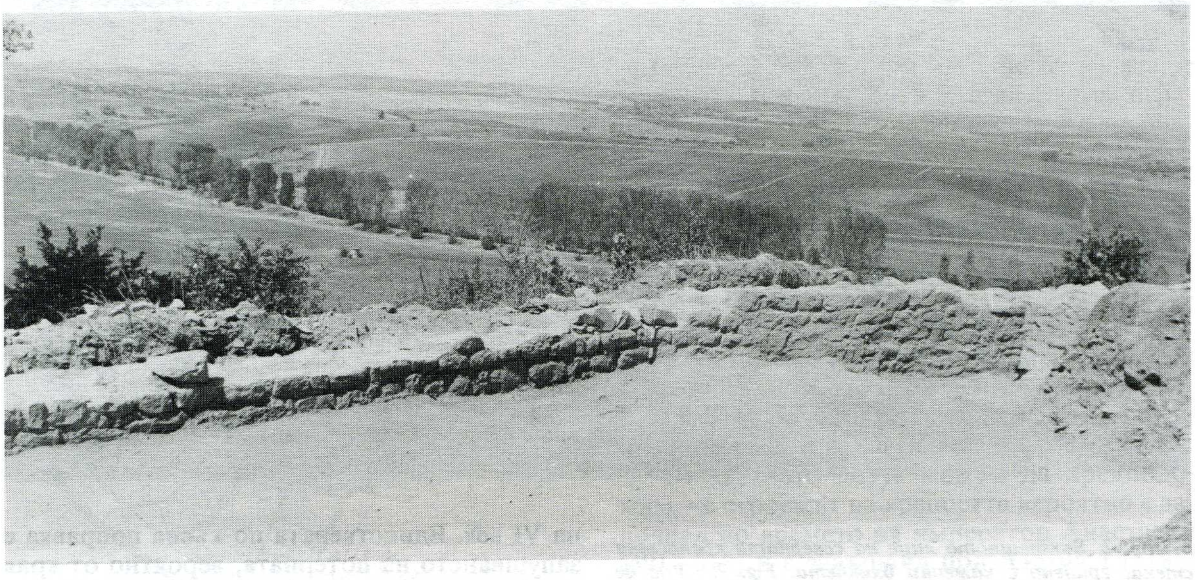

6

• *Обр. 5. Външно северно лице на северозападната кула. Fig. 5. Vue extérieure de la partie nord de la tour nord-ouest*

• *Обр. 6. Извивката на крепостната стена на изток. Fig. 6. Le tournant du mur d'enceinte à l'est*

едри камъни. На места фугите между отделните туфели се застъпват. Подобен градеж се наблюдава при крепостите в с. Долна Кабда, Търговищко[2], и Росеново, Бургаско[3], което е непроучено (обр. 7). Близо до потерната строителите отново са използвали по-едри камъни и плочи за подравняване.

На около 4 м северно от мястото, където стената извива на изток, бе открита потерна (ширина 1 м), разположена по дължина на северната стена. В по-късно време тя е била грубо зазидана от север с примитивна стена, изградена от различни по големина камъни без ред, споени обилно и обмазани отвън и отвътре с бял хоросан. Подът на потерната е бил застлан с каменни плочи върху трамбована глина. Някои от тях са запазени на място (обр. 8).

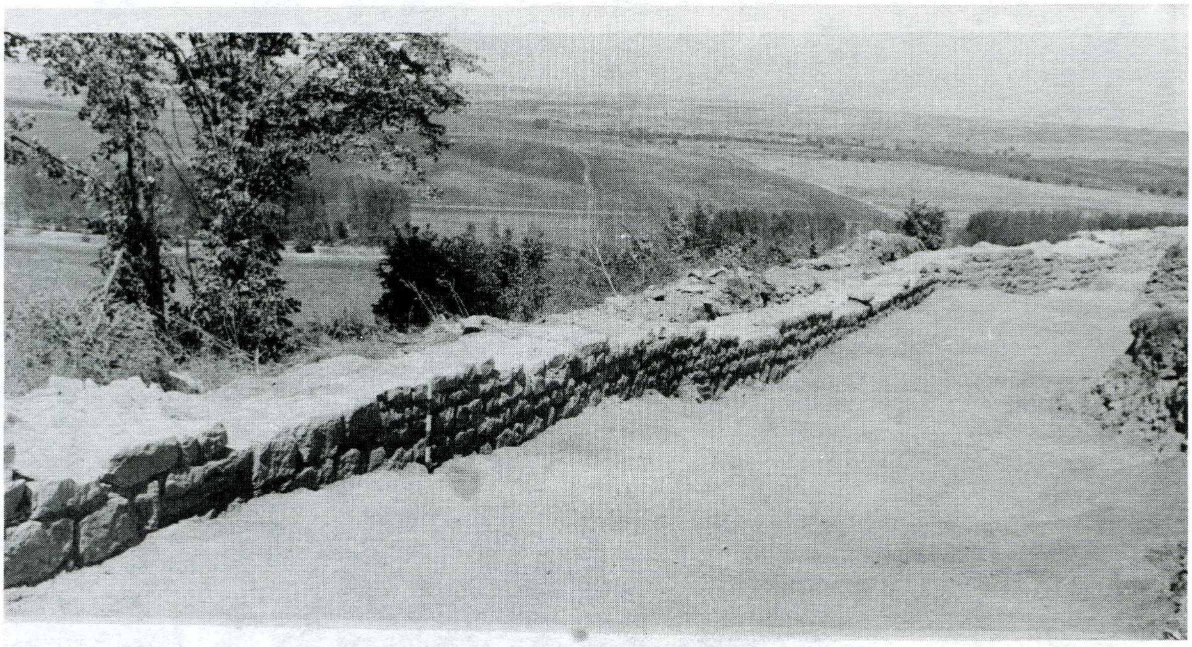

7

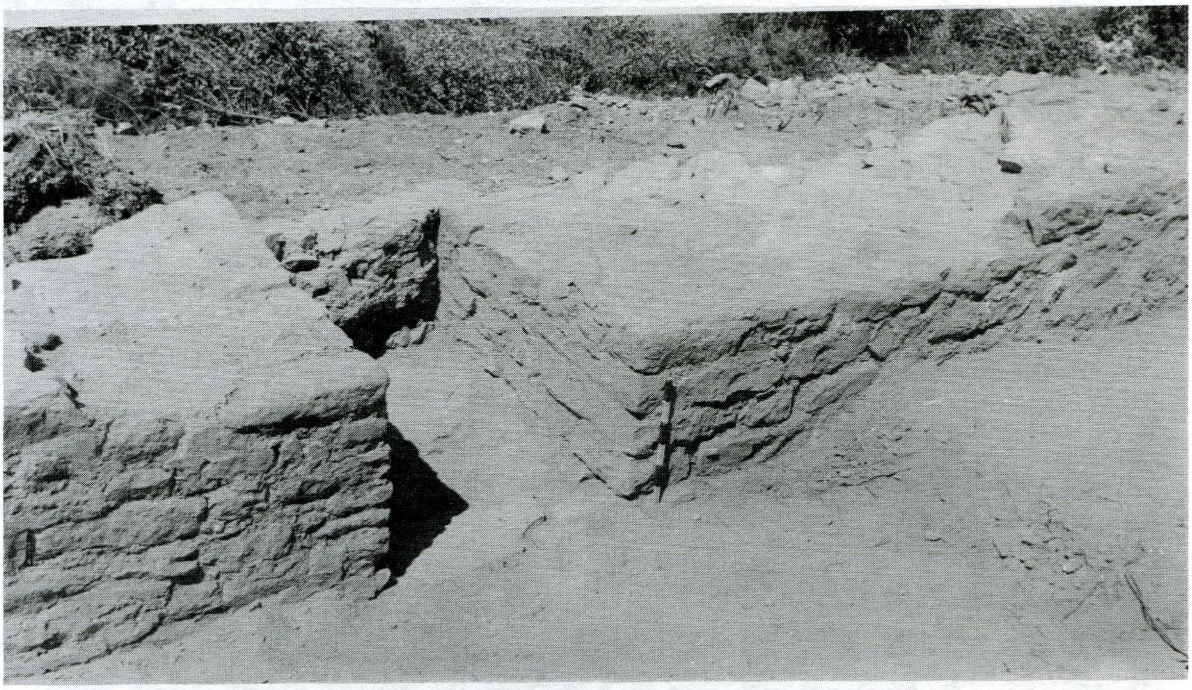

8

• ***Обр. 7. Вътрешното лице на северната крепостна стена, градено с каменни блокчета.*** *Fig. 7. Vue de l'intérieur du mur nord, construction de petits blocs de pierre*
• ***Обр. 8. Потерната.*** *Fig. 8. La poterne*

На сегашния етап на проучване може да се каже, че субструкцията е с едностъпален и двустъпален банкет, който се издава от двете страни на суперструкцията на 0,15—0,35 м (обр. 9). На няколко места в кулите и по крепостния зид бяха открити отвори за отводняване.

На височината, на която са запазени зидовете, засега може да бъде регистриран един строителен период от края на V — началото на VI век. Единствената по-късна поправка е запушването на потерната, вероятно от края на VI век, когато е характерно зазиждането на малките входове поради засилената експанзия на славяни и прабългари.

В източната страна на двете кули, както вече споменахме, бяха открити по едно помещение с лека конструкция, изградени от пръти с глинена замазка,от която бяха открити големи фрагменти. Покрити са били с тегули. От покривите на двете места бяха намерени пластове от счупени керемиди, паднали под наклон запад—изток с дебелина от 0,20 до 0,50 м и размери 4,25х6 м (за помещение № 1 при

9

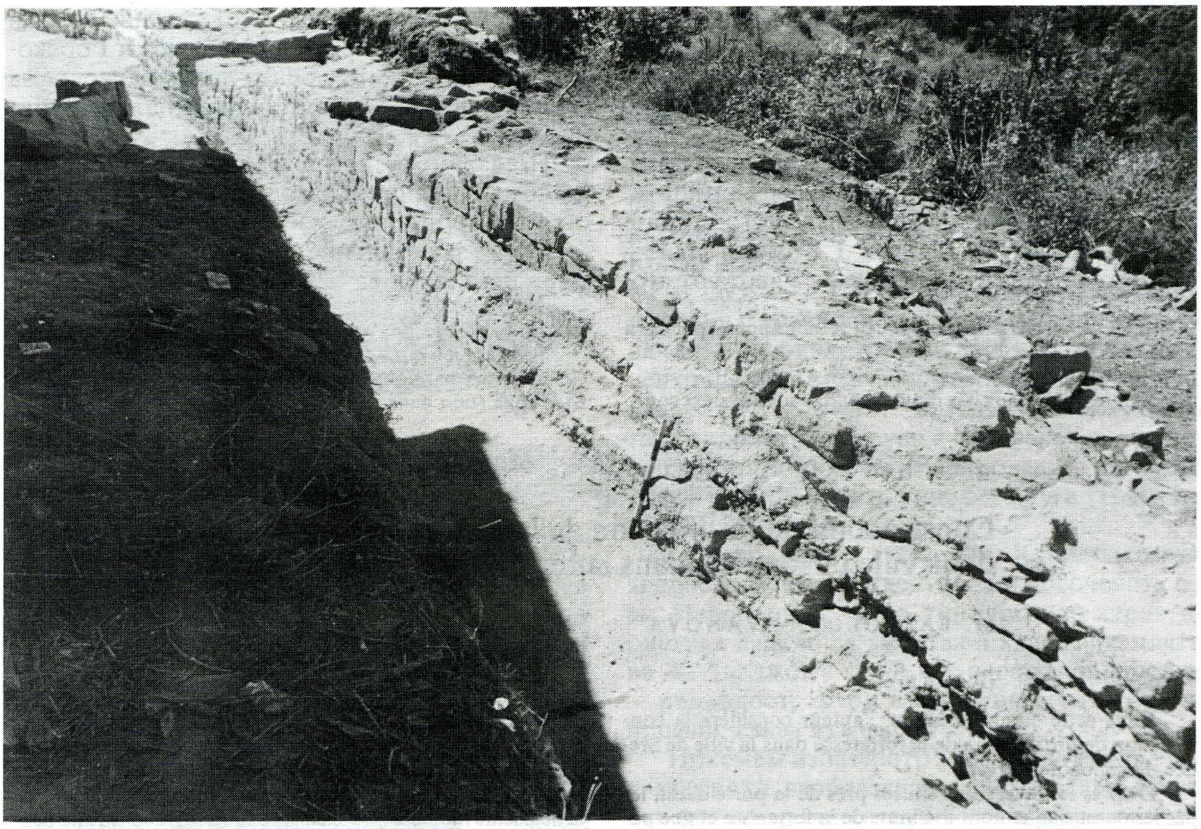

10

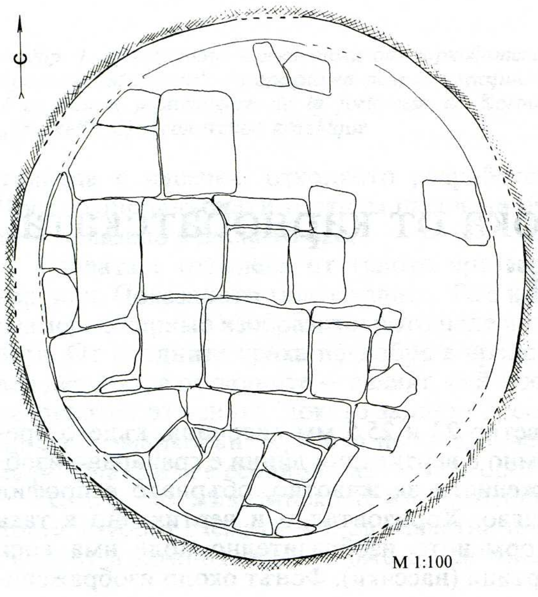

• *Обр. 9. Двустъпален банкет при северната крепостна стена. Fig. 9. Banquette à deux marches près du mur nord*

• *Обр. 10. Огнище в помещение № 1. Fig. 10. Atre dans le local No 1*

северозападната кула) и 3,65х3 м (за помещение № 2 при югозападната кула). Помещенията са конструктивно свързани с кулите и части от крепостната стена. Зидовете на последните са служили за стени и на помещенията. В помещение № 1, на 1 м източно от кулата,бе открито огнище с почти кръгла форма, оградено със заоблен отгоре глинен праг с височина 0,07 м и размери 1,65х1,56 м. Подът е застлан с неправилни плочести камъни с различна форма и големина (обр. 10). Мястото наоколо, в радиус от 0,50 м, е покрито с глинена замазка, в която на места са вградени гърнета (едното запазено почти изцяло). Според открития археологически и нумизматичен материал — гърнета, амфори, белоглинени глазирани канички,монети на Никифор I Геник (802—811) и Василий I Македонец (870—886), помещенията се датират в IX век[4].

От казаното дотук можем да предположим, че строежът на крепостта вероятно е започнал по времето на император Анастасий (491—518) и е завършил при Юстин I (518—527), тъй като най-ранната засега открита монета е на Юстин I. Укреплението е влизало в системата на Третата преградна линия, оформена по склоновете на Странджа, която била един от съществените елементи във византийската отбрана. Добрата видимост към Баджика, както и едновременното ѝ съществуване с Маркели и Девелт, дават основание да се предполага, че тя е един от постовете за приемане на светлинна сигнализация при опасност от север по линията: Маркели—Баджик — крепостта в Средец — Росенското кале — пост на по-високия хълм източно от него — Девелт.

Много е вероятно крепостта да е била разрушена след 1050 г. от печенегите, за което свидетелстват следите от голям пожар и липсата на нумизматичен и археологически материал от втората половина на XI век. Откритата битова и трапезна керамика,както и билоновият скифат на Мануил I Комнин (1143—1180) говорят за възраждане на живота от втората четвърт на XII век. За съжаление поради заравняване на билото с булдозер от Горското стопанство в гр. Средец при терасиране за залесяване най-горният културен пласт е унищожен.

Надяваме се, че при финансово стабилизиране на общината археологическите проучвания ще продължат, което ще обогати познанията ни за византийската провинциална култура през периода VI—XII век.

---

[1] Д. Овчаров. Византийски и български крепости V—X век. С., 1982, с. 23.

[2] Д. Овчаров. Цит. съч., с. 64, 65, обр. 41.

[3] Непубликувани материали на автора от експедиция през 1989 г.

[4] М. Балболова-Иванова. Принос към проучването на ранносредновековната керамика от Южна България (под печат).

Construction de fortification de la forteresse dans le lieu-dit „Kaleto“ de la ville de Sredec, dans la région de Burgas

M. BALBOLOVA-IVANOVA

(Résumé)

Dans cette communication, l’auteur considère la construction de fortification de la forteresse dans la ville de Sredec, la région de Burgas.

D’après les deux tours situées près de la porte ouest, les parties ouest, sud et nord des murs de la forteresse et une poterne qu’on a étudiées jusqu’à présent, la fortification a été édifiée à la fin du Ve — début du VIe siècles. De la fin du VIe sliècle date l’emmurement de la poterne et du IXe siècle — les deux locaux de construction légère situés devant les tours nord-ouest et sud-ouest. La forteresse a été détruite probablement par les Petchénègues après 1050, dont témoigne l’absence de documents archéologiques et numismatiques de la deuxième moitié du XIe siècle, et elle a été reconstruite pendant le deuxième quart du XIIe siècle, d’après les fragments de céramique domestique et sgraffito céramique et le scyphate de billon de Manuel Ier Comnène (1143—1180).

Старобългарска тока от карнобатската крепост „Маркели“

ДИМЧО В. МОМЧИЛОВ

Във фонд „Археология“ на Историческия музей в Карнобат постъпи бронзова тока от карнобатската крепост с животинско изображение[1].

Токата, добре съхранена, е открита на повърхността недалеч западно от проучвания култов църковен комплекс. Тя (обр. 1а, б) има трапецовидна форма с размери: основа — 41 мм, височини — съответно 31 и 28,5 мм. Дебелината и е 2 мм. Запазена е носещата рама за кожения ремък (7x21,5 мм). Ушите на токата са с диаметри: външен — 4,3 мм, вътрешен — 2,9 мм. Лята е.

В централната част на токата много добре е оформено изобразително поле с лека трапецовидна форма с размери: 25 мм основа и съответно 23 и 25,5 мм височини, където предимно с вертикални линии е гравирано изображението на животно, обърнато в профил наляво. Хоризонтално и вертикално в така оформеното изобразително поле има коси чертици (насечки). Фонът около изображението е постигнат чрез отнемане.

Гравираното изображение е на лъв, в ход наляво. Лъвската фигура заема почти плътно изобразителното поле. Главата е разработена във фас, а тялото в профил наляво. Главата е много голяма, груба и страшна, с почти квадратна форма, изработена както чрез вертикални вдлъбнати очертания, така и чрез насечки. Муцуната е по-скоро умело загатната и наложена чрез плътност по вертикала и до-

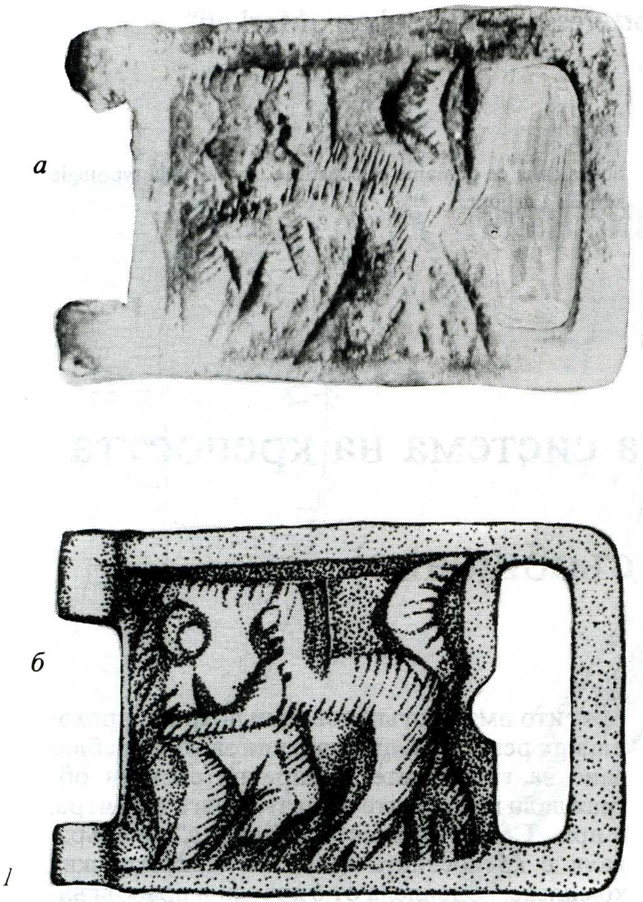

• *Обр. 1. а) старобългарска тока от карнобатската крепост „Маркели“; б) графична реконструкция. Fig. 1 а) boucle protobulgare de la forteresse de Karnobat, „Markeli“; б) reconstrction graphique*

пълнена с насечки, отколкото разработена. Чрез груби вдлъбнати точки са посочени очите — запазено е дясното око.

Главата е отделена от тялото чрез коси чертици. Показаното тяло е извито. То е несъразмерно спрямо изобразителното поле и главата. От предните крака по-добре е представен десният, а от задните — левият, най-добре разработен от всички, докато задният десен е по-скоро маркиран. Краката не завършват с лапи. Опашката е есовидно извита нагоре.

Като цяло животинското изображение е доста грубо и схематично. За известна пластичност в композицията може да се говори само по отношение на изобразения ляв хълбок и заден ляв крак.

Лъвският образ е сред най-популярните в изкуството въобще, а в частност и по нашите земи в редица исторически епохи, включително и през средновековната. Обстойно и точно на често срещания в ранното българско средновековие лъвски образ се спира Ж. Аладжов. Коланните токи, характеризирани и определени от него като тип А, включват лъвски изображения с гравиране на звяра по един и същи начин — груби и страшни черти, „... явно концентриращи в себе си апотропеичната сила на фигурата“[2]. Авторът допълва, че общото в тази типологична група е използването на несложната техника на гравировката, със слаб релеф и грубо изпълнение, без друга украса по токата[3].

Обнародваната тока от Карнобатската крепост е напълно идентична с посочената от Н. Мавродинов[4], а по типологична характеристика изцяло се вмества в класификацията на Ж. Аладжов в тип А със своето изпълнение — релефност, груби и страшни черти, тяло в профил, глава във фас.

Приемам изразеното мнение, че твърде характерното изобразяване на лъвската глава във фас с нарочно огрубени, твърди и страшни черти следва да се тълкува като апотропей. Тъй като бронзовата тока с лъвско изображение от Маркели е прекалено характеристична и допълва и затвърждава предложената типология, нейното включване в научно обръщение е крайно необходимо. Понеже на този етап тя представлява първата открита от Карнобатската крепост „Маркели“ от началото на проучванията (и засега единствената известна оттам тока), не може и не следва да се изразява отношение по въпроса за мястото на нейното производство.

Що се отнася до датировката на токите от тип А, отнасяна от Ж. Аладжов към средата на IX век, следва и тази тока да се обвърже с периода на Първото българско царство. Освен общоизвестните и привеждани от предшестващите автори аргументи като допълнение трябва да се имат предвид резултатите от археологическите разкопки на Карнобатската крепост — старобългарски валове, отнасяни към началото на IX в.[5], откриваната старобългарска керамика и други материали[6].

---

[1] Под инв. № 348.

[2] Ж. Аладжов. Бронзови токи с животински изображения от ранното средновековие. — Археология, 1981, № 4, с. 24.

[3] Пак там, с. 25.

[4] Н. Мавродинов. Старобългарското изкуство. С., 1959, с. 232.

[5] Ж. Аладжов, Д. Момчилов. Землено укрепление около крепостта Маркели. — В: Сб. Проблеми на прабългарската история и култура. С., 1991, т. 2, 138—145.

[6] За старобългарски материали от Карнобатската крепост освен данните, изнесени в по-горната публикация Ж. Аладжов, Д. Момчилов. Цит. съч., вж. и АОР (Археологически открития и разкопки) за периода 1986—1991 г.

Boucle protobulgare de la forteresse de Karnobat, „Markeli“

D. V. MOMTCHILOV

(Résumé)

La présente publication, fondée sur un attrubut relativement rare de la culture protobulgare — boucle de bronze à image de lion — vient compléter les conceptions scientifiques dans ce domaine et constitue un trait à la typologie admise à ce jour.

За укрепителната система на крепостта „Трапезица“ (предварително съобщение)

МАРИЯ ДОЛМОВА

Изборът на Търново за столица на Второто българско царство предопределил по-нататъшното му развитие като голям и многолюден град. Желанието и амбицията на търновските владетели да го превърнат във „втори Цариград“ се улеснявало от хълмовото му разположение по Царевец, Трапезица, Света гора и Девин град. Освен тяхната природна защитеност те били включени в сложна укрепителна система, изградена хоризонтално по хълмовете и напречно към бреговете на Янтра.

Впечатлението от укрепителната система на града е предадено много точно от византийския хронист Никита Акоминат, който описва Търново като „... най-недостъпния и най-красивия от всички градове по Хемус, обиколен със здрави стени, разделен от река и построен на върха на планината“[1]. В края на XIV в. търновецът Григорий Цамблак възхвалява „... Търново за голямото му величие, за твърдостта на стените му, за неговата красота и за самото му местоположение, извънредно трудно за превземане, защото освен стени притежаваше достатъчно и естествени крепости, а освен това и големи богатства и многобройно население“[2]. Тези впечатления са породени от природната и каменна красота на Търнов, чиято монументалност и величие респектирала съвременниците и станала причина за подробни описания на местоположението му в техните съчинения.

Природната непристъпност на главните градски крепости „Царевец“ и „Трапезица“, подсилена от високи каменни стени, правели града непревземаем за тогавашната военна техника. Крепостните зидове по скалния венец на хълмовете се свързвали с напречни, някои от които имали стъпаловидни покрити проходи, при реката с кули-кладенци за водоснабдяване на крепостите[3]. Напречните стени обграждали кварталите от двата бряга на Янтра, а при „Св. Четиридесет мъченици“ се свързвали с крепостната стена на манастирския комплекс, подсилена от 6 кръгли и правоъгълни кули[4]. Укрепителната система, строена в продължение на години, определяла градоустройствения план на столичния град. Темповете на нейното изграждане се определяли от стабилността на държавната власт, от лични и сепаратистки тенденции, които влияели на градското строителство.

Втората по важност и значение крепост на Търново е наречена в историческите извори „град Трапезица“. Откриваме я в жития на свети Иван Рилски, чиито мощи в 1195 г. били пренесени на Трапезица от Асен I[5]. В писаните през XIV в. жития с името „град“ е наричано всяко укрепено място, в каквото Трапезица се превърнала през XIII в.[6] Превземането на града в 1393 г. от османския поробител довело до обезлюдяването и постепенното разрушаване на крепостта. В разказите на пътешествениците, посетили града през XVII в., няма сведения за поселищен живот на хълма[7].

Интересът към българските старини на нашите възрожденци довел до първите исторически съчинения, посветени на старопрестолния град. Посетилият Търново в 1856 г. д-р В. Берон споделя, че видял на Трапезица „... много стърчащи, до нейде развалини и порутени каменни зидове с хоросан изработени, които се кръстосваха и — представляваха едни дъговати — четвероъгълни преградни образци“[8]. Подобна гледка от „зидни основи, всред царуваща пустота“ заварил и В. Григорович[9].

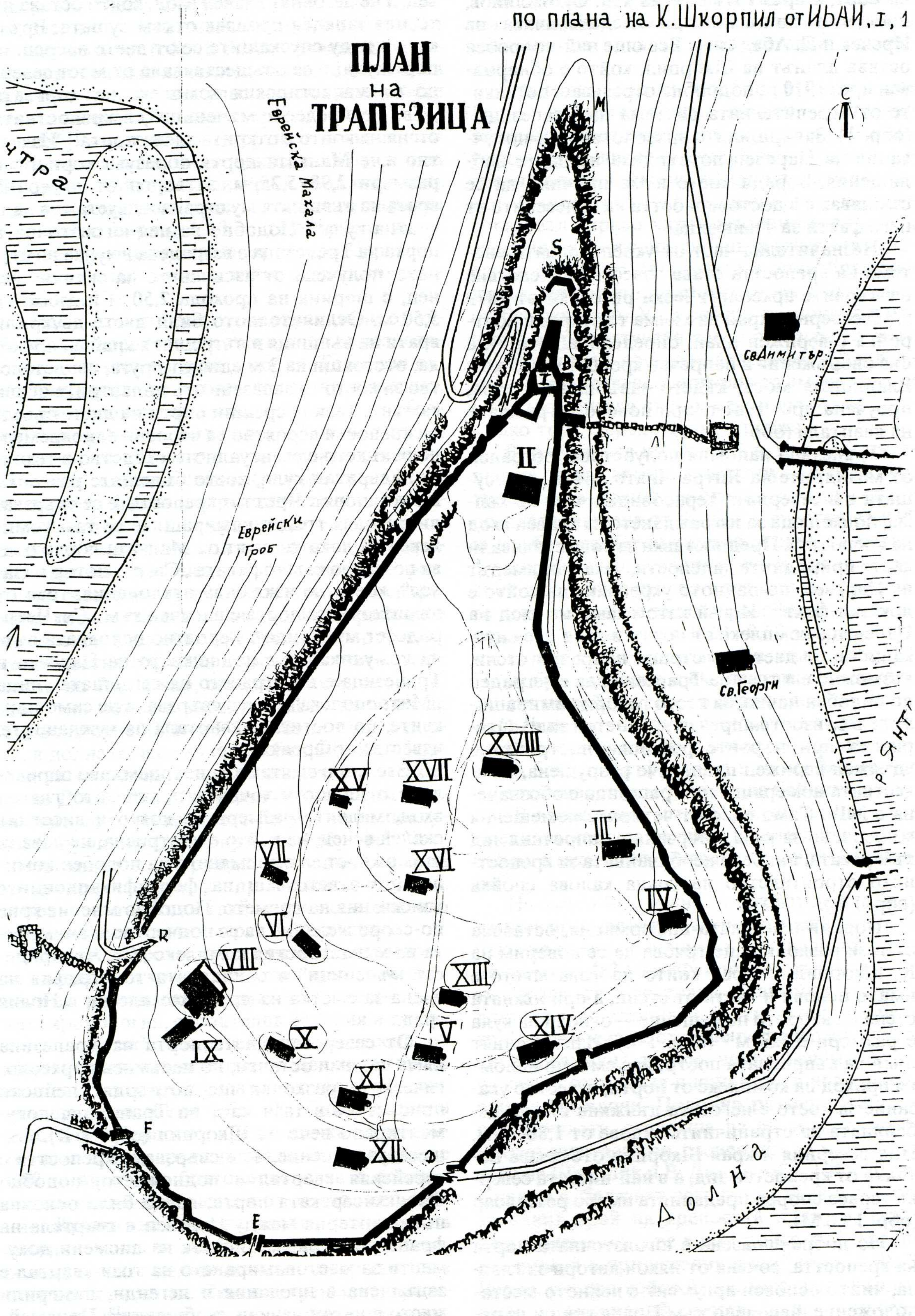
по плана на К.Шкорпил от ИБАИ, I, 1

ПЛАН
на
ТРАПЕЗИЦА
С
Еврейска Махала
Еврейски Гроб
св.Димитър
Св.Георги
р. Янтра
чтра
Долна
M
S
A
B
R
F
E
I
II
III
IV
V
VI
VII
VIII
IX
X
XI
XII
XIII
XIV
XV
XVI
XVII
XVIII

1

• *Обр. 1. План на Трапезица. Fig. 1. Plan de Trapezica*

Трапезица е включена и в първия план на града, изработен от Молтке в 1828—1829 г., в този на Барт, а през 1877 г. — на кап. Сухомлинов, послужил по-късно при изследванията на Иречек и П. Абаджиев. Все още най-подробен остава планът на Шкорпил, който е обнародван през 1910 г., подробно отразяващ останките от укрепителната система на Трапезица[10] (обр. 1). Завършилите археологически проучвания на Царевец потвърдиха неговите наблюдения, поради което няма причини да се съмняваме в достоверността на изнесените от него факти за Трапезица.

Незначителна част от укрепителната система на крепостта става известна вследствие на първите археологически разкопки от 1879 г.[11] В северния край на хълма те открили постройка с верижен план, определяна като кула със съоръжения и напречен крепостен зид към Владишкия мост, където завършвал с кула, проучена през 1981 г. при новото изграждане на квартала (обр. 1 В, Л).

Трапезица напомня полуостров, обграден от меандрите на Янтра, чиято връзка със сушата е в северната терасовидна част на хълма, подходяща за изграждането на главен вход на крепостта. Предпоставки за това създавали както природните дадености, така и примерът на Царевец, по-ранното укрепване на който е доказан факт[12]. И тъй като главният вход на Царевец е комплекс от порти и кули със спускащи се от двете му страни напречни стени, възможно е и този на Трапезица да е изграден по подобен начин, за което говори намиращият се в близост напречен крепостен зид[13]. Откритата при първите разкопки постройка с удължен верижен план, вече разрушена, в известната номерация на Трапезица е обозначена с №I[14]. Само едно от четирите помещения е посочено за кула, свързана с напречния зид към реката, въпреки необичайната за крепостното строителство на града калова спойка (обр. 1 В).

Поради непълната информация, оставена от тези разкопки, ще трябва да се доверим на К. Шкорпил, според който на това място е имало основи и части от стени, а при южната стена на второто помещение — основи на кула с размери 5,5х3 м[15] (обр. 1 В). Издълженият план на въпросната постройка смътно напомня проход на комплекс от порти, известно указание за което е неговата дължина 27 м и дебелината на страничните зидове от 1,80—2 м. Под северния ѝ край Шкорпил отбелязва останки от крепостен зид, а в най-ниската северна тераса според преданията имало резервоар (обр. 1 С, М).

По-добре запазена е югоизточната порта на крепостта, сочена от някои автори за главна, чийто основен аргумент е нейното местоположение, насочено към Новия град и църквата „Св. Четиридесет мъченици“[16] (обр. 1 Д). Срещу нея се намира Малката порта на Царевец, а не неговият главен вход, който остава на тесния западен провлак откъм сушата. Връзката между спускащите се от двете насрещни порти улици се осъществявала от мост северно от манастирския комплекс на църквата „Св. Четиредесет мъченици“, в крепостната стена на който е открита тясна порта[17]. Известно е,че Малката порта образува коридор с размери 2,90×5,25 м, затворен от двукрила врата на външната му страна и двуетажна надвратна кула[18]. Подобно на нея югоизточната порта на Трапезица е изградена в чупка на стената, получена от изсичането на скалния венец, с ширина на прохода 2,50 м и дължина 5,50 м. Отличителното били двете двукрили врати на външния и вътрешния край на прохода, отстоящи на 3 м една от друга, свидетелство за което са запазените в пиластрите осови камъни. Тези насрещни порти на двете съседни крепости вероятно са строени едновременно,откъдето е евентуалното сходство в техните надвратни кули, което бъдещите разкопки ще установят. Чрез тях крепостите се свързвали с Новия град и намиращите се там комплекси. И докато пътят от Малката порта отива по-скоро към църквата „Св. св. Петър и Павел“, което не изключва отклонения, този от югоизточната порта е насочен към „Св. Четиридесет мъченици“. Вероятно основната пътна комуникация в подножието на Царевец и Трапезица е под трасето на сегашната улица „Митрополска“, която свързвала не само църквите, но достигала квартала на чужденците, известният Френкхисар.

Ето защо смятаме за неприемливо определянето на югоизточната порта като главен вход, малките размери на която и високият скален венец, на който е построена, не давали възможност за оформянето на подобен комплекс, съответстващ на фортификационните изисквания на времето. Подобно мнение крие по-скоро желание да се подчертае значимостта на манастирския комплекс „Св. Четиридесет мъченици“ в социалната топография на града за сметка на други комплекси в Новия град.

От северозападната порта на Трапезица няма видими останки, но несъмнено археологическите разкопки ще потвърдят нейното присъствие в тази част на Трапезица, документирано вече от Шкорпил (обр. 1 R). Съществува мнение, че е свързвала крепостта с еврейския квартал в подножието, подобно Френкхисарската порта, която била основна пътна артерия между Царевец и квартала на франките в града. Липсата на писмени документи за местонамирането на този квартал е запълнена с предания и легенди, намерили място в някои научни съобщения[19]. Приемайки неговото съществуване, за което говори самата порта, е логично да допуснем наличие на напречни крепостни зидове за неговата защита, следи от които имало южно от нея до края на миналия век (обр. 1 Т). Снижаването на височината на скалния венец и полегатият склон в тази част на хълма улеснявали трасирането на пътното платно към квартала.

Изброените по-горе порти от трите страни на крепостта не били единствените според Шкорпил, който локализира в своя план още две по-малки в югозападната стена, първата от които с ширина 1,80 м, отговаряща на потерната източно от главния вход на Царевец и втората близко до нея, която била разрушена (обр. 1 E, F).

Най-често потерните се охранявали от зъберите на крепостните стени, като са разполагани в близост до кули и порти. Те имали еднокрили дървени врати, обковани с желязо. След изчерпване на техните функции в отбраната на крепостта били преграждани, какъвто е случаят с потерната в западната стена на Царевец, зазидана след изграждането на Малката порта. Броят на крепостните порти и потерни, отбелязани от предишните изследвачи, може да се увеличи при по-нататъшните проучвания на Трапезица. Разположени на различни места по крепостните стени, те свързвали крепостта с всички столични райони и комплекси. Вземайки под внимание проучените крепостни порти на Царевец и останките от порти на Трапезица, ще отбележим, че основният тип порта в укрепителната система на Търново през XIII—XIV в. е била кулата-порта, в долната част на която бил входът, оформен като проход. В завършен вид, както отбелязва Д. Овчаров, тя представлявала самостоятелно укрепление, което би могло да послужи за продължителна кръгова отбрана[20]. Често проходът е преграждан в предния си край от двукрила врата, но при някои откриваме втора на вътрешния край на прохода, каквато имала югоизточната порта на Трапезица.

Новите археологически разкопки по южната и западната крепостна стена увеличиха данните за укрепителната система относно нейната хронология, строителна история и техника на градеж[21]. Разрушенията, понесени от времето и хората, които използвали камъните от стената за строителен материал, ѝ нанесли непоправими щети (обр. 2). Само отделни участъци по трасето, преди всичко по югоизточната стена, преди портата, са запазени до 1,50 м височина благодарение на стръмния скален венец, предпазил я от пълно унищожение. Крепостната стена следва посоката на скалния венец и конфигурацията на терена, бележещ слаба денивелация от север към юг и от изток към запад. Скалният венец на Трапезица е по-висок и стръмен от югоизток, докато от северозапад е по-нисък и достъпен, което обяснява разликата в дебелината на стените от 1,90 до 3,40 м. Издаването им в някои от скалните уширения създавало възможности за усилване на тяхната отбранителна способност.

Градежът с късен opus implectum, с две лицеви зидарии от едри камъни, поставяни надлъжно на основата, пространството между които е запълнено с емплектон — дребни и средни ломени камъни, обилно поляти с хоросан. Емплектонът от вътрешността на зида образувал здраво ядро, свързано с лицевата зидария, за което допринасяла скритата сантрачна система[22]. Използван е полуобработен камък, предимно жълт пясъчник със спойка от бял хоросан. Употребата на opus implectum-а е продиктувана както от изграждането на крепостите през разглеждания период на високи, естествено защитени хълмове, така и от икономически съображения,свързани с по-малко труд и средства за строежа.

В проучените по южната и западната крепостна стена сектори суперструкцията на куртината от вътрешната страна е разрушена, а основата, лишена от банкет, е вкопана на 0,90 м дълбочина. От външната страна стената е фундирана върху скалния венец, като в участъци с по-голям наклон в скалата се наблюдава леко вкопаване за по-здраво захващане. Запазена е на височина 0,20—0,60 м,преди разкопките е скрита под землен пласт (обр. 3). По-добре съхранен е емплектонът, разрушаването на който ставало отвън навътре. Дебелината на куртината съответства на основата, което позволявало изграждането във височина на бойни платформи, а при необходимост — устойчивост към ударите на бойните машини. В миниатюри от XIV в. се вижда, че в предната част на стените имало парапет със зъбци, а между тях достатъчно широки бойници[23].

На около 40 м южно от югоизточната порта при проучването на крепостната стена се откриха следи от правоъгълна кула с вътрешни размери 4х3,60 м. Фундирана върху скалната тераса, тя е настлана с каменни плочи, а достъпът до втория и третия етаж, каквито трябва да е имала, ставало по долепена за куртината каменна стълба, чието развитие било улеснено от малкия площад пред нея, покрит с каменни плочи. Подобни размери 2,80х6 м имала кулата, оставаща на 60 м източно от югоизточната порта, сведенията за която дължим на Шкорпил и В. Димов (обр. 1 К). Наред с нея те отбелязват останки от кула в северозападния край на крепостта и друга, която разгледахме по-горе в постройка № I, трудно различима в приложения план[24] (обр. 1 В). В. Берон, според който Трапезица имала много кули, но самият той споменава две — по севе-

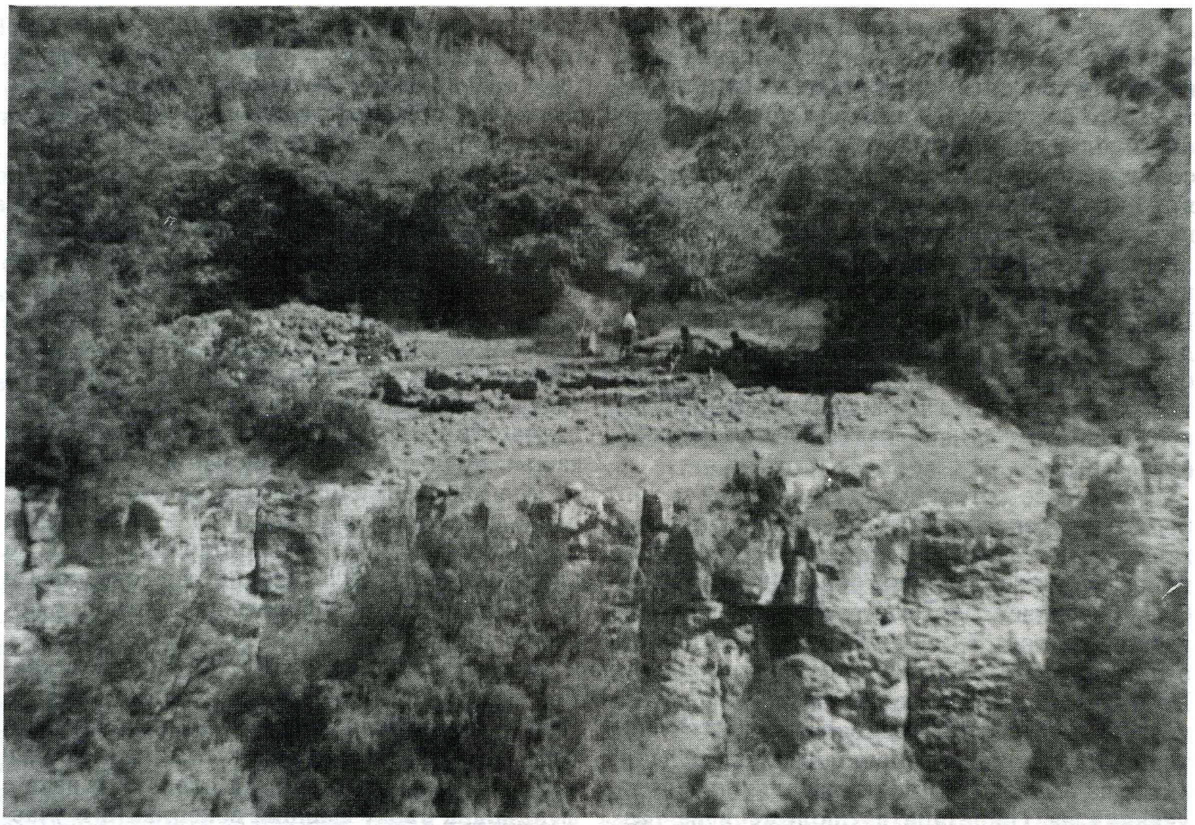

2

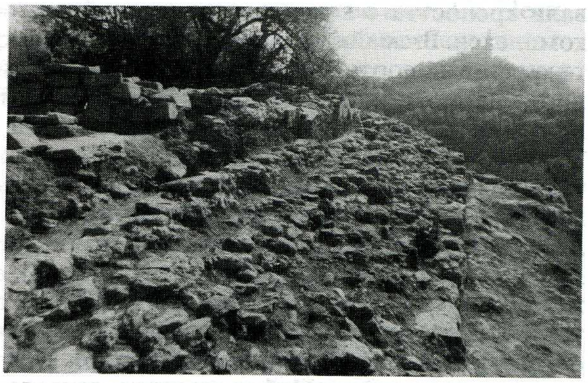

3

• *Обр. 2. Общ изглед към южната крепостна стена. Fig. 2. Vue générale du mur sud*

• *Обр. 3. Детайл от южната крепостна стена. Fig. 3. Détail du mur sud*

розападния и югоизточния край на крепостта — били големи и здрави, което отбелязват всички останали автори[25].

Допускаме, че природната защитеност на хълма е станала причина за малкия брой кули в укрепителната система не само на Трапезица, но и на Царевец. Казаното дотук налага мнението, че правоъгълните кули през XIII—XIV в. имали 2—3 етажа и били долепени с дългата си страна към външното лице на куртината. Освен вместени в тях стълбите можели да бъдат долепени до вътрешната им страна, което улеснявало достъпа и маневреността по бойните пътеки на стените и етажите на кулите.

Застрояването на терените при крепостните стени станало поетапно — от юг към север. То било следствие от изграждането на укрепителната система, като първо са усвоени терасите в южната и югоизточната част на хълма, докато в северната това станало към средата на XIV в. Застрояването на квартала при югоизточната порта започнало с един ред сгради, отстоящи от крепостната стена на 0,30—0,45 м, който не след дълго бил последван от втори ред (обр. 4). Липсата на пешеходна пътека между сградите подсказва, че улицата, идваща от портата, е минавала над тях, край църква № 12 и продължавала успоредно на крепостната стена. За по-точното датиране на крепостните стени и сгради край тях при проучванията в 1992 г. допринесе големият брой български и византийски монети от XIII—XIV в.

Строежът на укрепителната система на Трапезица започнал към 20—30-те години на XIII в. и завършил в средата на века. Той съвпада по време с доизграждането и поправките на крепостните стени, порти и кули на Царевец, предприети при царуването на Иван Асен II (1218—1241). Неговата строителна дейност се насочила към благоустрояване и строеж на нови квартали за нарасналото столично население и към усилено крепостно строителство, довело до изграждането на една сложна система от отбранителни съоръжения, която обхващала цялата територия на Търново. Новите

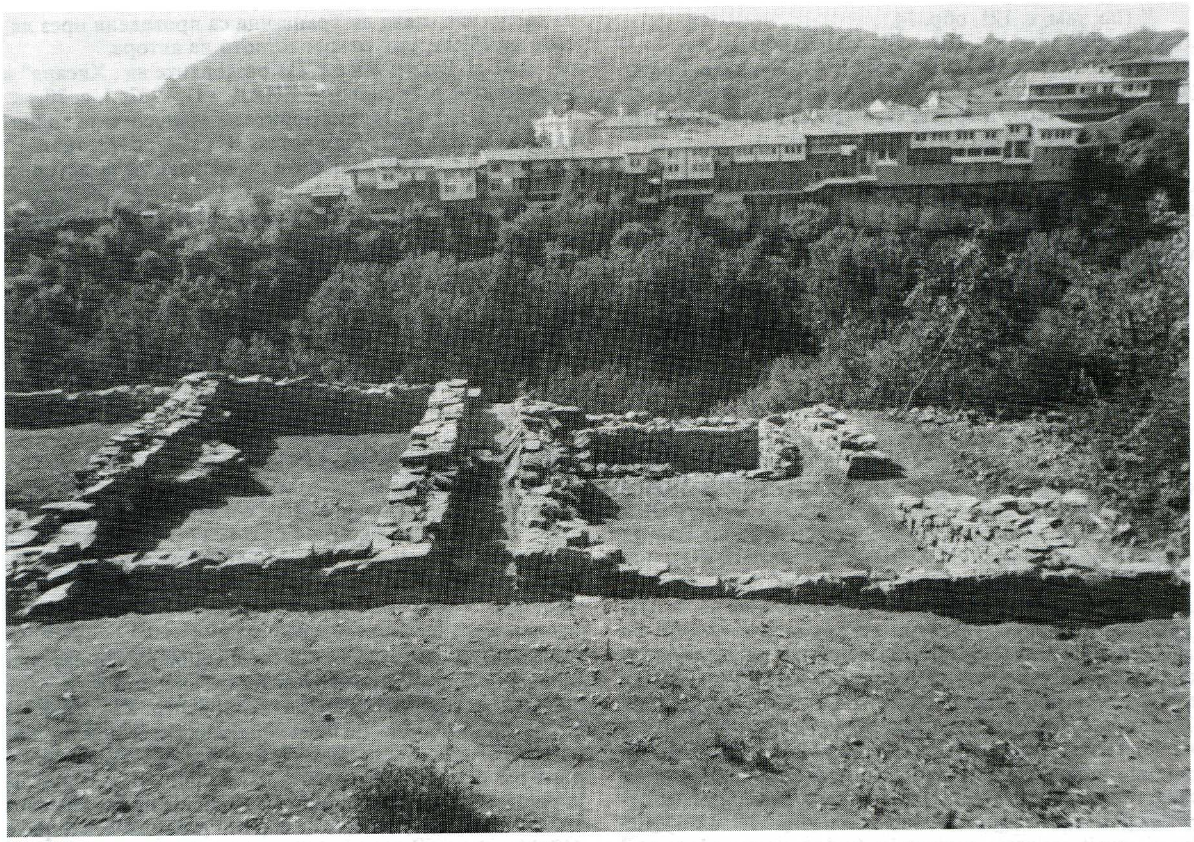

4

• *Обр. 4. Жилищни сгради край южната крепостна стена – XIV в. Fig. 4. Maisons situées près du mur sud – XIVe s.*

археологически разкопки не откриха следи от по-ранна укрепителна система или жилищна архитектура. Кварталът при югоизточната порта бил застроен към втората половина на XIII в. но тънкият землен пласт на терасата пред крепостната стена не допринесъл за запазването на архитектурните останки от това време. Откритите сгради са свързани с втората половина на XIV в., както и тези при западната крепостна стена. Напускането на Трапезица в края на XIV в. не носи белези от разрушение или опожаряване и най-вероятно да е свързано с променените обществено-политически условия на живот след окончателното поробване на българските земи.

Увенчаното с отвесни скали плато на Трапезица ѝ придавало силует, различен от този на Царевец, където над всичко извисявал ръст патриаршеският комплекс, което потвърждават известни средновековни миниатюри. Но на Трапезица доминирала укрепителната система с нейните кули, порти и съоръжения, естествено слети с природата, над която трябва да са се издигали отделни църковни комплекси от вътрешността на крепостта.

---

[1] ГИБИ, XI, С., 1983, с. 51.

[2] П. Динеков, К. Куев, Д. Петканова. Христоматия по старобългарска литература. С., 1961, с. 436.

[3] Я. Николова, Н. Ангелов. Южна напречна крепостна стена на Царевец. — ИОМВТ, II, В, 1964, с. 35 и сл., обр. 1—2; Н. Ангелов. Към въпроса за старите изображения на средновековния град Търново. — ИОМВТ, IV, В, 1968, 2—3; Ат. Попов. Градоустройствен и архитектурен облик на Търновград XII—XIV в. — В: Царствуващият град Търнов. С., 1985, с. 26; Търновската „Велика лавра“. — В: Царствуващият град Търнов, с. 117.

[4] Ат. Попов. Търновската „Велика лавра“, с. 116.

[5] Й. Иванов. Жития на св. Ивана Рилски. — ГСУ ИФФ, 32, 1936, с. 12 и сл.

[6] Й. Иванов. Български старини от Македония. С., 1931, с. 383; Н. Ангелов. Средновековният град Търново според изворите от XII—XIV в. и досегашните археологически разкопки. — ИОМВТ, II, В, 1964, с. 7.

[7] Хаджи Калфа. Румелия и Босна. — Архив за поселищни проучвания. I, 1938, с. 89 и сл.; Ив. Дуйчев. Описанието на България от 1640 г. на архиепископа Петър Богдан. — Архив за поселищни проучвания. II, 1939—1940, с. 188.

[8] В. Берон. Археологически и исторически изследвания. Търново, 1886, с. 19.

[9] В. Григоровичъ. Очеркъ путешествія по Европ. Турціи. М., 1877, с. 175.

[10] К. Шкорпил. Планът на старата българска столица Велико-Търново. — ИБАД, I, 1910, с. 142 и сл.

[11] Пак там, с. 142; В. Димов. Разкопките на Трапезица в Търново. — ИБАД, 1915, 121—122.

[12] Н. Ангелов. Крепостни стени и порти на хълма Царевец в гр. В. Търново. Разкопки и проучвания през 1963 г. — ИОМВТ, III, В, 1966, с. 19; М. Долмова. Нови данни за крепостното строителство на Царевец. — Векове, 1990, 2, с. 64 и пос. л-ра.

[13] В. Димов. Цит. съч., с. 117.

[14] Пак там, с. 121, обр. 74.

[15] К. Шкорпил. Цит. съч., с. 142, обр. 14.

[16] В. Димов. Цит. съч., с. 117; Ат. Попов. Градоустройствен и архитектурен облик, с. 38.

[17] Ат. Попов. Търновската „Велика лавра“, с. 116.

[18] Н. Ангелов. Цит. съч., 1—3, обр. 4.

[19] В. Берон. Цит. съч., с. 19; В. Димов. Цит. съч., с. 118; Н. Ангелов. Средновековният град Търново според изворите, 13—14.

[20] Д. Овчаров. Византийски и български крепости V—X век. С., 1982, с. 110.

[21] Археологическите разкопки по южната и западната крепостна стена на Трапезица са проведени през лятото на 1992 г. под ръководството на автора.

[22] П. Ц. Бояджиев. По разкопките на „Хисаря“ и „Трапезица“ в Търново. — БИАД, VII, 1902, 5, с. 70.

[23] Б. Филов. Миниатюрите на Манасиевата хроника във Ватиканската библиотека. С., 1927, с. 22, табл. II; Ив. Дуйчев. Миниатюрите на Манасиевата летопис. С., 1964, 36, № 2.

[24] К. Шкорпил. Цит. съч., 142—143; В. Димов. Цит. съч., с. 117.

[25] В. Берон. Цит. съч., с. 19.

Du système de fortification de la forteresse de Trapezica (communication préalable)

M. DOLMOVA

(Résumé)

Les nouvelles fouilles de la deuxième par son importance et signification forteresse de la ville de Tărnovo, ont révélé que la construction du système de fortification de Trapezica avait commencé vers les années 20—30 du XIIIe siècle et s'était terminée vers le milieu du siècle. Elle coïncide chronologiquement avec l'édification définitive et les réparations des murailles, portes et tours de Carevec, entreprises pendant le règne de Ivan Assen II (1218—1241). Celui-ci avait orienté son activité de construction vers l'aménagement et l'édification de quartiers nouveaux pour la population de la capitale dont le nombre avait accru, et vers des travaux de fortification intensifs qui ont abouti à l'édification d'un système complexe d'ouvrages défensifs englobant tout le territoire de Tărnovo. Les nouvelles fouilles archéologiques n'ont pas révélé des traces d'un système de fortification ou d'une architecture urbaine plus anciens. Le quartier situé près de la porte sud-est a été bâti vers la deuxième moitié du XIIIe siècle, mais la mince couche de terre sur la terrasse devant le mur de fortification n'avait pas contribué à la conservation de vestiges architecturaux de cette période. Les édifices mis au jour se rattachent à la deuxieme moitié du XIVe siècle, de même que ceux situés près du mur ouest. L'abandon de Trapezica à la fin du XIVe siècle ne porte pas de traces de destruction ou d'incendie et il est lié le plus vrasemblablement aux changements intervenus dans les conditions de la vie sociale et politique après la conquête définitive des territoires bulgares.

Le plateau couronné de rochers à pics de Trapezica lui conférait une silhouette autrement différente de celle de Carevec où au-dessus de tout se dressait le complexe patriarcal dont temoignent des miniatures médiévales connues, mais à Trapezica dominait le système de fortification avec ses tours, ses portes et ses ouvrages défensifs fusionnant d'une manière naturelle avec le paysage environnant, au-dessus duquel s'élevaient les ensembles des églises de l'intérieur de la forteresse.

При отпечатване на списание „АРХЕОЛОГИЯ“, кн. 3, 1993 г. в Издателство и Печатница на БАН е пропусната цитираната литература към статията на Николай Сираков, Стефанка Иванова, Свобода Сиракова, Иван Гацов — „Типология на каменните оръдия от късния палеолит“, която Ви предоставяме допълнително.

[1] Н. Сираков. Технология, типология на каменните изделия от палеолита и номенклатура на български език. — Археология, 1972, 3, 20—31; Ив. Гацов, Ст. Иванова, Н. Сираков, Св. Сиракова. Типология на каменните оръдия от ранния и средния палеолит. — Археология, 1983, 2, 13—28.

[2] J. Perrot, D. de Sonneville-Bordes. Lexique typologique du Paléolithique supérieur, P. I: — Bulletin de la SPF, LI, 1954, 327—334; P. II: — Bulletin de la SPF, LII, 1955, 76—79; P. III: — Bulletin de la SPF, LIII, 1956, 408—412, 547—559.

[3] J. de Heinzelin. Manuel de typologie des industries lithiques. Bruxelles, 1962. 74 p., L pl.; B. Ginter, J. K. Kozowski. Tehnika obrybki i typologia wyrobyw kamiennych paleolitu mezolitu. Warszawa, 1973^{1}, 1990^{2}.

[4] M. Brézillon. La dénomination des objects de pierre taillée. (Gallia Préhistoire, IV-e suppl.) Paris, 1971, p. 423.

[5] G. Laplace. Typologie analytique. Application d'une nouvelle méthode d'étude des formes et des structures aux industries à lames et lamelles. — Quaternaria, 1957, 4, 133—164: G. Laplace. Pourquoi une typologie analytique? — L'Anthropologie, 1966, 70, 193—201.

[6] G. Laplace. Essai de typologie systématique. — Annali dell Universita di Ferrara. 1964, 15, vol. I, 85 p., 7 pl.

[7] J. Sakett. Quantitative analysis of Upper
Paleolithic stone tools. — American Anthropologist, 1966, 68, 356—394; H. L. Movius, N. C. David, H. B. clay. the Analysis of certain major classes of Upper Paleolithic stone tools. — American Scholl of prehistoric Researches, Bull. 26, 1968.

Критика и рецензии

Отново по въпроса за ранновизантийската „Базилика“ при с. Крамолин, Ловешка област

СТЕФАН БОЯДЖИЕВ

Атанас Милчев, Кина Койчева и Павлин Димитров обнародват в кн. 1 от 1994 г. на сп. „Археология“ изследванията си върху откритите преди години останки от ранновизантийска църква. В интерес на истината трябва да се признае, че поради дългогодишните разоравания на културния пласт над рушевината и доста „трудолюбивата намеса“ на иманярите от този твърде ценен архитектурен паметник са оцелели незначителни останки — обстоятелство, което безспорно затруднява изследването му. Но колкото и малко да е останало от зидовете, плановата композиция все още се чете и от нея става ясно, разбира се, за добре подготвения професионален изследвач към кой архитектурен тип следва да се причисли новооткритата църква.

Според авторите тя е базилика със скъсени пропорции. До това заключение те достигат след не особено подкрепен с убедителни данни анализ. Те са на мнение, че тя е била съставена от много скъсен наос, предшестван на запад от напълно еднакви по форма и размери нартекс и екзонартекс. Последните имали силно издължен правоъгълен план, разчленен от по две двойки пиластри, съобразени с устройството на наоса. А наосът се състоял от средно квадратно пространство, увенчано от полуцилиндричен купол.От юг и север квадратното пространство било обхванато от два тесни издължени странични кораба. Страничните кораби, както и двата нартекса били покрити, както това личи от представения чертеж, отразяващ възобновения план на църквата, с полуцилиндрични сводове. На тези сводове авторите възлагат конструктивно предназначение, целящо да поеме хоризонталните напрежения, произтичащи от тежестта на купола и носещия го барабан. Спирайки се на устройството на олтара, те казват, че присъствието на двете странични самостоятелно оформени помещения е било подчертано със слепи калоти.

По отношение етажността на сградата е изказано становището, че над страничните кораби и над двата нартекса се простирала емпория, до която довеждала стълба, вместена в самостоятелно помещение, конструктивно свързано със северната стена на църквата.

На запад, както ни уверяват авторите, се простирало „Дворно пространство“, което със своите 4,20 м дълги северна и южна стени допринасяло за издължаването на иначе силно скъсената базилика. В западния край на издължената по този начин базилика, конструктивно свързана с южната стена на църковния двор и екзонартекса, е разположена кръщелната.

Обобщеният от мен съвсем накратко архитектурен образ на църквата при с. Крамолин, който авторите предлагат, търпи сериозна критика. Преди всичко неправилно е определянето, че църквата принадлежи към т.нар. куполна базилика. Явно, сравнявайки я с действителните куполни базилики, както напр. цариградската „Св. Ирина“ и Еленската базилика при Пирдоп, на авторите съвсем не са ясни основните композиционни обемно-пространствени и конструктивни принципи, залегнали в устройството на двата споменати паралела и църквата край с. Крамолин.

Нека най-напред да съпоставим наоса на църквата в с. Крамолин с наосите на посочените църкви. От първи поглед проличава, че наосите на цариградската и пирдопската църква са нормално издължени пространства, покрити с по два еднакви по форма и обхват куполи. Дължа да подчертая, че като използват възстановката на Мутафчиев, авторите показват неосведоменост по отношение на частичната поправка[1], която внесох към иначе точната възстановка на Мутафчиев[2], който изравнява двата купола над наоса на църквата в Пирдоп. Странното в случая е, че те не са се съобразили с изследванията на Н. Чанева-Дечевска, чиито изводи нашироко използват. А Чанева, както е известно, възприема моето тълкуване за възстановяване на Еленската кръстокуполна базилика[3]. Това, че наосът на църквата при с. Крамолин е покрит само с един купол, съвсем не означава, че тя е „скъсена куполна базилика“. Ако съпоставим общата дължина на двата „нартекса“ по оста И-З с диаметъра на купола, ще стане ясно, че те са еднакви. Именно затова скъсяването на наоса е безсмислено, след като общата дължина се увеличава с два нартекса. По-внимателното наблюдение и съпоставянето на различните пространства, включително и „дворното“, но без кръщелната и т.нар. „стълбище“, показва, че увенчаното с купол квадратно пространство се отличава от останалите. При това и двата „нартекса“ не само че не са широко свързани с него, но са му подчинени. Следователно средното квадратно пространство се налага както с най-големия си обем, така също и с отвесната ос на барабана и увенчаващия го купол. Тази ос господства над цялото степенувано съчетание на заобикалящите го подчинени нему обеми. Или, определено казано, църквата при с. Крамолин принадлежи към центричния кръстокуполен тип култови сгради. А както е добре известно, при този тип конструктивните изисквания налагат квадратното куполно пространство да бъде заобиколено от четирите си страни с подходящи пространства, които да поемат част от хоризонталните напрежения, причинени от купола. От север и от юг тази функция се поема от страничните кораби, а от изток — от предапсидното пространство, докато на запад хоризонталните сили се посрещат от „набедения“ от авторите екзонартекс (вътрешен притвор).

Изтъкнатите чисто конструктивни съображения определят свойствената кръстокуполна форма на пространството на наоса. В случая той не се състои, както авторите си го представят, само от подкуполно квадратно помещение и кръстовидната му форма не се определя от „чупките на зидовете“, които маркират равнораменен кръст със скъсени рамена“[4]. В действителност рамената на кръста се разполагат извън подкуполния квадрат. Пространствата на северния и южния „кораби“ не са били покрити с надлъжни полуцилиндрични сводове, както е показано на чертежа. Напротив. Напречно на тях, високо в подножието на куполния барабан са се разполагали широките сводове на напречните крила на кръста. При положение, че наистина църквата е имала емпории, то техният под се е носел от сводестата конструкция, която, следвайки традицията, така ясно засвидетелствана в монументалните рушевини на Пирдопската църква, не са полуцилиндрични, а бъчвовидни. В случай като този, когато трябва да се отрази устройството на два етажа, редно е, както съм го представил в моите чертежи[5], планът на църквата да бъде раздвоен по надлъжната си ос, като в едната половина се отразява разпределението на приземието, а в другата — това на емпорията. Редно е също така да се покажат разрези, а това не е направено, защото авторите не могат да си изяснят това малко по-сложно пространствено решение.

Към конструктивните елементи, предназначени да поддържат купола, принадлежи и източното кръстно рамо. Тъй като разглежданата църква спада към провинциалния вариант на кръстокуполния тип, то източното кръстно рамо се слива с олтарното пространство, т. е. тук няма самостоятелно предапсидно пространство. Тази особеност не е доловена от авторите. Това проличава не само от обстоятелството, че те не го отчитат в текста, но и от съвсем неточното, дори неграмотно оформяне на чертежа, на който не е нанесена точковата линия, съединяваща двете срещуположни надлъжни стени на олтара, а това не е дребен пропуск на чертожника. Нейното неотразяване показва, че на авторите не им е ясно, че тук е пропуснато да се изтъкне наличието на източната подкуполна арка, която, бидейки по-широка, се издига малко по-високо от долепения на изток от нея полуцилиндричен свод. Източният край на този свод достига до челната арка на апсидата, чийто зенит, както го показват двата зъбеца встрани от нея, е бил по-нисък от споменатия свод.

По правило на план това съчетание на свода и челната арка на апсидата се изобразява чрез една права точкова линия, свързваща двата странични зъбеца. Вместо това съвсем неграмотно на предложения чертеж се мъдри точкова полуокръжност, която е полуокръжността на апсидата, и би следвало да означава, че тук се е издигал някакъв купол, което е абсурд. Нелогично са изтълкувани и покритията на парабемите. Странно как авторите си представят, че слепите куполи (калоти) могат да „подчертаят“ самостоятелно оформените странични части на олтаря в обема на сградата[6]. По принцип слепите калоти не се изявяват над покрива, така че конкавната им плоскост остава да въздейства само вътре в ограниченото пространство на парабемите.

Посочените несъстоятелности в структурата на олтара повдигат любопитния въпрос: до каква степен изводите на Н. Чанева-Дечевска, на които авторите така често се основават, са повлияли върху техните архитектурни виждания? На пръв поглед паралелът с „базиликата“ в Ловеч, който те привличат, твърде много наподобява на църквата край с. Крамолин. Тъй като възнамерявам да се занимая по-обстойно с този паметник, тук само ще отбележа, че основата, на която авторите градят изводите си, не е достатъчно сигурна. Това личи от две точки, които Чанева неправилно възстановява в Ловешката църква. 1. Пропускът да изрази безусловно съществуващите зъбци, отразяващи стесняването на апсидата спрямо олтарното пространство. Учудващо е пренебрежителното ѝ отношение спрямо добре изявения напречен зид, намиращ се непосредствено пред апсидите, с което се опростява решението и показва недостатъчна задълбоченост на изследването. 2. Неправилното конструктивно свързване на „притвора“ с основното тяло на църквата. Независимо че Чанева посочва паралели на църкви с напълно запазен обем, тя се въздържа да даде свой опит за възстановяване на първичния архитектурен образ на Ловешката църква и да отрази настъпилите преустройства, за които въобще не споменава.

Ключов елемент в разчитането на западната част на църквата при с. Крамолин се явява това, което авторите определят като „дворно пространство“. Ще посоча, че дори и при затворите дворното пространство е значително по-просторно. Та нали това тясно, затворено от всички страни, но отворено отгоре пространство ще гизне, особено зимно време, във влага. Явно е и за най-непредубедения наблюдател, че това издължено крайно западно пространство е пристроено впоследствие като действителен външен притвор. За вторичността на този обем говори обстоятелството, което самите автори изтъкват — наличието на два вида градеж.

Именно при едно по-късно строителство ще да е било прилепено северното продълговато помещение, което съвсем неоснователно се определя като стълбище. В развитието на църковната архитектура подобно решение не е познато не само защото такова прилепване загрозява естетичния вид на църквата, но и защото функционално е неправилно разположено. Ако авторите можеха да направят необходимите разрези, сами щяха да се убедят в това. При всички църкви, снабдени с емпории, стълбищата са встрани от притвора. В това отношение правилно е разположена кръщелната, изградена безспорно след преустройството заедно с външния притвор.

Авторите трябваше да изяснят същината на стената, опираща се препендикулярно до южната фасада на храма, защото така, както е показана на чертежа (като едновременно изградена с църквата), тя се явява една безсмислица.

Извършените от мен наблюдения показват, че така, както авторите са се стремили да определят архитектурния образ на църквата при с. Крамолин, нито един от приведените паралели не отговаря на поставената цел. Това е така не само защото решението е неясно, но и защото паралелите, които предлагат, принадлежат на различни архитектурни композиции. Освен това някои от тях (като „Св. София“ в Солун) са търпели съществени промени.

Изключително интересното planово устройство на църквата край село Крамолин изисква едно наистина по-обстойно и задълбочено изследване, което може да помогне за изясняването и на други сходни паметници.

---

[1] Ст. Бояджиев. Архитектурният образ на Еленската църква край Пирдоп. — Приноси към българската археология, I, 1992, 32—34.

[2] П. Мутафчиев. Еленската църква при Пирдоп. — ИБАД, V, 1915, с. 59 и сл.

[3] Н. Чанева-Дечевска. Към въпроса за раннохристиянската архитектура от IV—VI в. по българските земи. — Приноси към българската археология, II. С., 1993, с. 31, бел. 4.

[4] Ат. Милчев, К. Койчева, П. Димитров. Ранновизантийска базилика при с. Крамолин, Ловешка област. — Археология, 1994, 1, с. 30.

[5] Ст. Бояджиев. Цит. съч., с. 33, обр. 5.

[6] Ат. Милчев, К. Койчева, П. Димитров. Цит. съч., с. 30.

[7] Н. Чанева-Дечевска. Църковната архитектура на Първата българска държава. С., 1984, с. 58 и сл., обр. 29 а, б. „а“ представя оригиналния план. Срв. Й. Чангова. Базиликата в Ловешката крепост. — Археология, 1968, 2, обр. 3 и 5, където ясно личи конструктивната връзка на напречните стени непосредствено пред трите апсиди с останалите части на църквата. „б“ при възстановения план на църквата тези стени не са взети под внимание.

KL. ŻUROWSKA, T. RODZIŃSKA-CHORAŻY, A. BIEDROŃ, M. ZASTOWIECKI, T. WESLAWOWICZ, J. WRZESIŃSKI. Ostrow Lednicki, I—II. Krakow, 1993.
307 с. 227 рис., 119 фот., 30 табл.

Представената книга включва резултатите от дългогодишните изследвания на един от най-важните култови ансамбли в средновековна Полша — Ледницкия остров. Първият том се състои от пет отделни глави, две приложения и обширно резюме на немски език. Във втория том е събран богат илюстративен материал — снимки, планове и разрези от проведените археологически разкопки.

Встъпителната част започва с анализ на немногобройните исторически сведения за големия християнски комплекс на Ледницкия остров. Най-ранното споменаване за руините на острова е оставено от немския автор Моне през 1822 г. Интересът към паметниците продължава през целия XIX и първата половина на XX в. Провеждат се и началните археологически проучвания. През 1932—1935 г. и по време на немската окупация (1944 г.) се съставят първите по-точни планове.

Ускореното разкриване на ансамбъла започва в 1948 г. С известни прекъсвания археологическите разкопки продължават до 1990 г., като особено интензивни са в периода 1987—1990 г. Във времето след Втората световна война вече се правят доста опити за реконструкция и интерпретация на паметниците, което е отразено в третия раздел на първата глава.

Втората глава се занимава с методологията на проучванията и някои технически подробности в тяхното провеждане. Изследвани са топографските особености и влиянието им върху оформянето на комплекса. Специален раздел е отреден на анализа на строителните техники, използвани при изграждането на постройките.

Третата глава е изцяло посветена на археологическите разкопки от кулминацията на изследванията — периода 1987—1990 г. Подобно и прецизно са описани направените изкопи и сондажи. Това е извършено с присъщата на полската археология педантичност. Описанията на разкопките и откритите зидове не представляват самоцелна разработка. Идентификацията на отделните сгради подготвя за най-важната четвърта глава. В нея се прави интерпретация на целия комплекс и се търси неговото място сред паметниците на средновековието.

В тази глава се разглеждат трите основни компонента на архитектурния ансамбъл — баптистерия, епископския дворец и катедралната църква. Тя е дело на трима учени — Кл. Журовска, А. Биедрон и Т. Родзинска. Накрая са публикувани серия отделни реконструкции, изпълнени от Т. Веславович.

Баптистерият представлява кръстовидна сграда с апсида на изток. Писцината е полукръстовидна и като цяло повтаря очертанията на постройката. Т. Родзинска прави обширен анализ на известните паметници от първото хилядолетие. Тя стига до извода, че кръщелната на Ледницкия остров няма преки аналогии. Това е оригинална конструкция, съчетала в себе си елементи от няколко познати типа. Най-близки по форма са кръстовидните баптистерии, строени в Европа през VI—XII в. Приведени са примери от територията на Италия, Франция, Испания и Германия. Архитектурните особености насочват към X в.

Кръщелната е свързана пряко с голяма правоъгълна сграда, определена от авторите като епископски дворец. Проучавайки спецификата на тази постройка, Кл. Журовска разглежда първо аналогиите от X—XI в. Става дума за владетелските резиденции в Западна Европа. Типът се характеризира с голяма правоъгълна зала („аула“), образуваща единно вътрешно пространство. Примерите са дворците на Рамиро I в Наранско, на Алфонсо II в Овиедо, императорските резиденции в Аахен, Франкфурт на Майн, Ингелхайм и Падеборн. Като близък паралел от отонската епоха е даден „пфалцът“ Гослар от средата на XI в.

Постепенно същата форма се възприема и в епископските дворци. Подобни са резиденциите на епископите в Ксантен и Бамберг. Дворците невинаги са свързани пряко с катедралната църква, но функционалната комуникация се запазва във всички случаи. Най-близки аналогии на сградата от Ледницкия остров в Средна Европа се очертават владетелските резиденции в Естергом (X в.) и Егер (X—XI в.). Що се отнася до връзката между двореца и баптистерия, Кл. Журовска се насочва към паметниците от Северна Италия и Тоскания, където се намират подобни епископски комплекси.

Основният проблем в тази част е за произхода на типа дворец. Авторката недвусмислено заключава, че негов прототип е късноантичната „вила рустика“. За да докаже това, тя разглежда много паметници от Северна Африка, Галия, Британия. В крайна сметка се стига до извода, че дворецът от Ледницкия остров е подобен на английските примери. Същевременно се открояват доста индивидуални особености, насочващи към видовете „вила рустика“ в Панония и Словения.

Църквата е разгледана от А. Биедрон. Тя е сравнително малка и отстои на известно разстояние от другите две сгради. Така се оформя цялостният комплекс, имащ аналогии на редица места в Средиземноморието. За Полша обаче ансамбълът има уникален характер, защото се явява най-ранният паметник на каменната християнска архитектура. Описаният етап на строителство се отнася към втората половина на X и началото на XI в. Това е времето на християнизацията в Полша. По-късно комплексът е превърнат в светска владетелска резиденция, като са извършени съответните реконструкции.

Аз познавам на място разкопките на Ледницкия остров и очаквах заключителната публикация. Сега съм приятно изненадан от задълбочеността и ерудицията, с която авторите са подходили към разработката. Те не са се ограничили с описанието и намирането на няколко аналогии, а са се постарали да открият мястото на оригиналния комплекс сред архитектурните паметници на епохата.

Оказва се, че Средновековието далеч не е „тъмно“ и безпросветно време, както се смяташе доскоро некомпетентно. Още към IX—X в. започва да се изгражда култура, почиваща на основите на късноантичната цивилизация. Тя се развива чрез традициите, съхранени главно във Византия, на Апенинския и Иберийския полуостров. В някаква степен тази култура възпроизвежда единната европейска цивилизация от последните векове на Римската империя.

За да подкрепя гореказаното, ще приведа един пример. Наскоро бе публикувано изследването върху епископския център на територията на днешния град Кърджали (Н. Овчаров, Д. Хаджиева. Средновековният манастир в гр. Кърджали — център на епископията Ахридос XI—XIV в. С., 1992). Там също се образува единен комплекс от епископския дворец и църква. Изследвайки архитектурните особености на резиденцията, авторите са се насочили към еднакви аналогии с тези на двореца от Ледницкия остров („пфалцовете“ в Гослар и Вартбург, италианските „палацо“ и др.). Датировката на началния етап също съвпада напълно — края на X — началото на XI в. Разбира се, в двата случая съществуват специфични черти, насочващи съответно на Изток и Запад, но общността е несъмнена. Между авторите на двете изследвания не е имало обмяна на мнения до тяхното написване.

По същия начин се е стигнало до еднакво решение за произхода на дворците и комплексите около тях от късноантичната „вила рустика“. Бъдещите проучвания ще задълбочат тези наблюдения. Въпреки териториалните и религиозните (след XI в.) противоречия, очевидно в Европа са съществували много по-тесни културни връзки, отколкото се мислеше преди.

Н. ОВЧАРОВ

Н. ОВЧАРОВ, Д. ХАДЖИЕВА. СРЕДНОВЕКОВНИЯТ МАНАСТИР В ГР. КЪРДЖАЛИ – ЦЕНТЪР НА ЕПИСКОПИЯТА АХРИДОС (XI–XIV В.). – В: Разкопки и проучвания, XXIV. С., 1992. 140 с., 107 обр., рез. на фр. ез.

При строителни работи в квартал „Веселчани“ в гр. Кърджали в началото на 60-те години се откриват руини на голяма средновековна църква. Налагат се спасителни разкопки, които се извършват под ръководството на Екатерина Манова от Археологическия институт и музей при БАН. За разкритите старини, кратки сведения за които са посочени още в края на 30-те години от други български изследвачи, последователно излизат няколко публикации — на Ек. Манова, Ст. Михайлов. Мнения изказват в хода на обобщителни изследвания и някои архитекти. Става ясно, че църквата е представителен паметник както с архитектурата си, така и със запазената си живописна украса, че освен некропол с интересни находки около нея се е разгръщал архитектурен ансамбъл, най-вероятно манастир. Определена е обща датировка в широк хронологически диапазон между X и XIV в. без ясна диференциация на строителните периоди. Всъщност археологическото проучване има само етапен характер и приключва с консервация на църквата, без да са решени редица въпроси чрез пълно и изчерпателно разкриване на архитектурните и другите останки. Около две десетилетия по-късно вниманието на археолозите отново се насочва към този интересен паметник. През 1985—1988 г. Николай Овчаров от АИМ при БАН и Даниела Хаджиева от Историческия музей в Кърджали извършват цялостно теренно проучване, при което се правят и нови открития, и проверки на старите. Резултатите са обобщени в техен съвместен труд, умело структуриран като монография. Още в заглавието на този научен труд личи, че авторите са достигнали до сериозни заключения — разкрит е манастир, при това с много важно значение като център на епископия в известната голяма област Ахридос. Прецизирана е и предишната обща датировка — в границите на XI—XIV в.

Книгата се състои от пет глави и три приложения. Автор на основната част от изследването е Н. Овчаров. По-малък, но в никакъв случай немаловажен е делът на Д. Хаджиева, а две от приложенията — за монетите и печатите от разкопките и за храната на обитателите на манастира, са под авторството съответно на Ив. Йорданов и Л. Нинов.

След кратък и подчертано остро критичен преглед на първите теренни проучвания и последвалите публикации, особено тези на Ек. Манова и Ст. Михайлов, в уводната част са очертани възникналите проблеми и трудности при разкопките на авторите, както и целта и обхватът им.

Най-обемна е първата глава на труда, в която Н. Овчаров разглежда архитектурата и периодизацията на комплекса. Подчертава се, че е разкрит един голям и добре укрепен ансамбъл, в който главно място заема църквата. За изясняване на планово-пространствената му композиция и строителна хронология детайлно са разгледани отделните елементи. На първо място — вниманието на автора е насочено към укрепителните съоръжения и това е основателно, защото тъкмо ограждането от околния свят с масивни каменни стени е архитектурното решение на едно от основните изисквания за монашески живот по правилата за манастирско строителство, установени още при император Юстиниан I през VI в. и валидни и до днес[1]. Анализирайки ситуацията на терена в резултат на разкопките и основавайки се на описание на крепостта от 30-те години, преди корекцията на коритото на р. Арда, на чийто десен бряг се намират руините ѝ, Н. Овчаров определя плана ѝ като неправилен четириъгълник, доближаващ се до правоъгълник, с четириъгълни кули по ъглите ѝ по всяка от стените. Напълно изравненият сега терен през средновековието е представлявал малко, но стръмно възвишение, оградено от три страни с вода, а куртината е следвала естествените му очертания. Следва описание на начина на строеж — от ломен камък със спойка от фин бял хоросан, както и изясняване на детайлите, особено кулите, стълбите, дървената бойна пътека и т.н. Авторът интерпретира укреплението на фона на многобройни паралели от балканските земи с широк ракурс във времето и стига до извода, че „малката крепост в Кърджали следва като форма античната традиция, но я приспособява към променените условия — използването на естествено укрепени места“. Най-добра аналогия той намира в укреплението на манастира „Естигмен“ на Атон. Фортификационните съоръжения на кв. „Веселчани“, останки от които има само от изток, юг и запад (северната част унищожена), са с два периода на градеж. Първият се фиксира само на места под куртината и се датира най-рано в края на X в.

Църковните сгради са разгледани по периоди на строителство и функциониране. Предшестващ манастирския ансамбъл от XI—XIV в. е малък еднокорабен едноапсиден гробничен параклис, вероятно с обикновен двускатен покрив. Запазени са незначителни части от апсидата (под южната странична конха на католикона) и централната част,в чиято западна половина е разкрит много добре оформен зидан гроб с ориентация север — юг. Датирайки параклиса в рамките на X в., Н. Овчаров предполага, че гробът е бил на местен светец или виден църковен деец, чиито мощи са направили мястото свещено. Характерно за епохата е да се строят манастири на прославени вече свещени места и това обуславя мнението на автора — при всички случаи погребаният трябва да е бил прославен с благочестие. Църквичката определя период А в строителната хронология. Към период В се отнася построяването на главния манастирски храм — католикона. В резултат на новите разкопки Н. Овчаров прецизира неговия план. Той се състои от широк нартекс, наос с отворена северна и южна конха и олтарна част, завършваща с три апсиди. На запад през този период е имало покрита галерия (на мястото на по-късния екзонартекс). В централната апсида на католикона е изграден голям четиристъпален синтрон, в центъра с постамент за епископския трон. Като анекс към църквата от юг, върху основите на стария параклис, е издигната правоъгълна постройка (скевофилакий = съдохранителница) . Зидарията на католикона е в opus mixtum с конструктивен характер. За детайлно изясняване на архитектурния тип на този храм авторът прави обширен преглед въз основа на научните изследвания на атонския тип манастирски църкви, предварително съгласявайки се с определенията на някои автори, че църквата в Кърджали принадлежи към този тип. Най-близка аналогия той открива в католикона на атонската Велика Лавра „Св. Атанасий“. Анализирайки сходствата, стига до извода, че Кърджалийската църква е построена не по-рано от 997—1002 г. (време на преустройство на „Св. Атанасий“) и тя интерпретира рядък преходен тип в атонското строителство, изоставен след това. Така период В се датира в самото начало на XI в. Третият период — С, се свързва с добавяне от север до католикона на малък гробничен параклис — триконхален, с притвор, в чиято южна част е вместен зидан гроб. Възможно логична, но без аргументи остава идеята на автора, че погребаният е бил от обкръжението на Атанасий Атонски. Аналогиите с подобния параклис в атонската Велика Лавра по-скоро са валидни за определяне датировката — в рамките на XI в., на периода С в строителната история на кърджалийския храм. Последният период, условно обозначен като период Д, обхваща добавки и реконструкции на църковните сгради, извършени през XII—XIV в., които Н. Овчаров детайлно проследява. Промените са както в самия католикон, така и около него от север, юг и запад. Отново най-близките аналогии са в атонската архитектура. В крайна сметка църквата на кв. „Веселчани“ се оформя като не толкова голяма в сравнение с атонските, но много представителна постройка с нееднозначна функционалност. Интересно в случая е, че заедно с пристройките си тя не е свободен обем в дворното пространство, какъвто би трябвало да бъде съгласно каноните за манастирското строителство с оглед култовите шествия[2]. С разположението си — в югозападния ъгъл на ансамбъла и долепена до южната крепостна стена чрез южните си пристройки, църквата е характерна повече за феодалните замъци от епохата, отколкото за манастирите[3].

В източния сектор на ансамбъла са открити руини на голяма триделна сграда, конструктивно свързана с трапезария, чиято апсида се издава в свободното пространство към юг, със закрита галерия от запад, обединяваща двете постройки в един обем. Авторът интерпретира руините на базата на находките и на обширен екскурс в източнохристиянската и западната архитектура, достигайки до изводи, че като цяло постройката е била двуетажна. В долния етаж освен трапезарията са се намирали магерницата и складовите помещения, а горе е била резиденцията на епископа (църквата е епископска, както личи от синтрона и епископския трон). Тази представителна постройка е изградена едновременно с църквата в началото на XI в. Най-общо в XII—XIV в. се датират някои промени в източния сектор — строят се помещения край представителната постройка, едно от най-интересните от които е баня. В западния сектор е разкрита верига от сгради, при които Н. Овчаров установява три строителни периода. Става дума за казармени и стопански помещения. За монашеския корпус се допуска, че се е намирал от север, където сега липсват останки. Така авторът успява да проследи в развитие плановата и пространствената композиция на манастира в Кърджали и да изясни функциите на отделните му елементи.

В следващата втора глава Н. Овчаров разглежда монументалната декорация на църквите. Значително внимание е отделено на живописната украса, която е двуслойна (първата — имитация на квадров градеж и съвпадаща по време с построяването на католикона, но предхождаща синтрона, т.е. католиконът първоначално трябва да не е бил епископски храм). Същинската живопис се датира от автора въз основа на широк кръг от паралели от Балканите и Русия във втората половина на XII в., а тези от северния гробничен параклис — в началото на същото столетие. Преправките в католикона и стенописите от късния северен притвор се отнасят към втората половина на XIII в.

Интересни съждения за историческата съдба и ежедневния живот на манастира в рамките на областта Ахридос са направени в глава пета, написана също от Н. Овчаров. Изложението е диференцирано по периоди. От една страна, се акцентира върху областта Ахридос, нейната административна и църковна уредба, а от друга — върху живота и значимостта на манастира, който авторът безусловно определя като епископски център на Ахридос. Основното му доказателство като веществен материал за наличието на такава епископия е известният още от началото на века печат от Виенския кабинет на медалите, смятан от големия византолог В. Лоран за притежание на Константин, епископ на Ахридос (според надписа). Причината за липсата ѝ в нотициите Н. Овчаров търси в статута ѝ, предполагайки автокефалитет. Към 40-те години на XIV в. манастирът е опожарен и това е краят му, след който повече не се възражда. През втората половина на същото столетие в руините му се развива некропол. Има немалко свидетелства за институционния характер на ансамбъла — на първо място — църквата със синтрон и епископски престол, представителният облик на манастира, изявен и в архитектурата му, и в живописта, и в луксозната керамика, в обемния нумизматичен материал, в интересните печати и ядра от печати, открити при разкопките и доказващи манастирска кореспонденция с главното императорско интендантство, с канцеларията на апографските (кадастърните чиновници) и други институции в Константинопол и вероятно в темния център Филипопол през XI—XII в., и т. н. За съжаление липсват конкретни писмени извори, още повече, че манастирът е в извънградска среда (най-близкият град е Мнеакос, възникнал по исторически данни в началото на XIII в.; археологически непроучен). А епископските центрове обикновено са в градска среда, и то в централната част. Предвиждайки в подкрепа на археологическите данни обширни исторически сведения, сред които и типика на Бачковския манастир от 1083 г., авторът прави опит да очертае максимално пълна картина на живота на манастира в Кърджали на фона на събитията в България и Византия. Заключенията му са логични, но някои от тях имат хипотетичен характер и биха могли да имат солидна аргументация при бъдещи исторически и археологически проучвания. Последните, които следва да се преведат в региона и особено в Мнеакос, са много важни, като се има предвид връзката между административната и църковната уредба през епохата.

Д. Хаджиева е автор на две глави от книгата и на каталог на находките от глина, желязо, бронз и сребро, кост, камък, стъкло, надписи-графити и рисунки-графити — общо 108 кат. номера, предимно от некропола (без монетите), с посочени аналогии от публикации. Некрополът е доста голям — общо 116 гроба, 93 от които са разкрити при втория етап на разкопките. Разположени са около католикона, но има такива и южно, и западно извън крепостната стена. Авторката разглежда погребалния обред, който е характерен за XI—XIV в. Гробните съоръжения са обикновени ями; ями, оградени с каменни плочи или речни камъни, и камери, изградени от ломени камъни или керемиди. В повечето липсва инвентар, а там, където има, това са предмети — част от облеклото на погребаните. Интерес предизвиква установеният в значителна част от гробовете обичай да се поставят фрагменти от тухли или керемиди, повечето с врязани християнски символи, върху гърдите на покойниците. Аналогии има и в други некрополи, главно в Южна България, но тук гробовете са най-много. Засвидетелстван е и т. нар. „Харонов обол“, доста разпространен през средновековието и в по-късно време. Изследването завършва с каталог.

Четвърта глава е посветена на керамиката от манастира. Д. Хаджиева е успяла много добре да интерпретира и систематизира изключително разнообразния материал, намерен при разкопките в силно фрагментиран вид. Глазираната керамика е типологизирана в две групи — белоглинена (до средата на XI в.) и „мраморизирана“, както е определена керамиката с петниста глазура (средата на XI — първата половина на XIII в.). Добре е представена сграфито керамиката, като съдовете са диференцирани и по периоди (XI—XII в. и XIII—XIV в.). Следва рисувана керамика, глазирана без украса, глазирана каолинова, неглазирани съдове. Подчертано внимание е обърнато на съдовете със златиста ангоба — керамика, откривана в доста големи количества при разкопки в Южна България, но засега все още недостатъчно изследвана като явление. При цялото си изложение върху битовата керамика авторката привежда многобройни паралели както за формите, така и за украсата. Наистина прави впечатление, както тя изтъква, голямото количество на луксозните съдове, което в общи линии, сравнено с обикновените съдове, е в пропорционално съотношение, подобно на това в двореца на българските царе на Царевец и в Патриаршията. Макар и накратко, но изчерпателно е разгледана и строителната керамика.

Изследванията на Д. Хаджиева са много важни за изясняването на бита в манастира и за цялостната му интерпретация. Подобно значение има проучването на монетите и печатите, направено много професионално от Ив. Йорданов. Принос в изясняването на общата картина на живота в манастира има изследването на животинските кости и други хранителни останки от Л. Нинов. Изводите на тези трима автори са използвани пълноценно от Н. Овчаров и допринасят за изчерпателното му изложение.

Това е първата отпечатана публикация във вид на книга (монография) за археологически проучен манастир в България от XI—XIV в. и в този смисъл има важно значение за изучаването на църковно-манастирското строителство и религиозния живот през епохата.

[1] А. Орλανδος. Μοναςτηριακη αρχιτεκτονικη. Αφηναι, 1958, с. 26, 30.

[2] Пак там, с. 26, 30.

[3] В. Дочева-Тодорова. Феодальное укрепленное жилище в болгарском городе XII—XIV вв. — Труды пятого международного конгресса славянской археологии, III. М., 1987, 99—108.

ВИОЛЕТА НЕШЕВА

CHRISTIAN EWERT. FORSCHUNGEN ZUR ALMOHADISCHEN MOSCHEE. LIEFERUNG 4. DIE KAPITELE DER KUTUBIYA-MOSCHEE IN MARRAKESCH UND DER MOSCHEE VON TINMAL.

Madrider Beiträge. Band 16. Mainz am Rhein. 1991, s. 1—406 mit 1—45 Abbildungen und 58 Tafeln

Изследванията върху мюсюлманската архитектура в България са все още в латентно състояние. Няколко български публикации по въпроса са предимно с информационен характер и нямат сериозна научна стойност. Това е повече от неудовлетворително, като се има предвид, че българските земи са били близо пет века под османско владичество, в резултат на което останките от мюсюлмански архитектурни паметници и до днес могат да се намерят в значителен брой и в сравнително добро състояние.

За съжаление в резултат на един криво разбран и проявен в познати форми национализъм корените на ориенталистиката у нас са може би безвъзвратно пресъхнали. Съживяването им е сложна задача, нелишена от предизвикателство пред българските учени, които трябва да преодолеят естествената си предубеденост към ислямската култура и успоредно с това да догонят в знанията си достигнатото в тази област от техните необременени с „исторически негативизъм" чужди колеги.

Водени от тези мисли, смятаме за удачно да представим на читателите си интересната книга на Кристиян Еверт, посветена на проучване на капителите на едни от най-интересните ислямски култови сгради — джамиите в Кутубия, в Маракеш и в Тинмал. Тя е издание на Германския археологически институт в Мадрид и е продължение на тритомника „Forschungen zur Almohadischen Moshee".

От многобройните култови сгради, построени от алмохадските „халифи" (берберски владетели, които се смятали за независими от източните халифи и поради това си присвоили най-висшата титла), до днес са останали само пет. Двете главни сгради са от времето на втория алмохадски владетел Абд ел-Мумин (1130—1163), който бил истинският създател на тази северноафриканска империя. По-ранната — джамията в Тинмал (град в Мароканските Атласки планини), е изградена в основни линии от първия алмохадски владетел Ибн Тумир и реконструирана от Абд ел-Мумин през 1153—1154 г. Тази джамия, днес в развалини, е била изградена без декорация в съгласие с пуританския реформаторски дух на създателя си. При преустройството си тя била обогатена с многобройни арки и украса, характерна за разцвета на алмохадския декоративен стил.

Джамията Кутубия (т.е. „на книжовниците") била построена в окончателния си вид през 1158 г. в Маракеш, скоро след превземането на града (1147 г.) от Абд ел-Мумин, върху останките на стария алморавидски дворец Дар ал-Хаяр. Цялата декорация на тази джамия е концентрирана около михраба и под единадесетте ѝ купола. Тя се смята за връх на алмохадския архитектурен и декоративен стил.

Късното запознаване на европейските изследователи с ислямската архитектура (на практика през последните няколко десетилетия) не е пречка днес и двете джамии да се оценяват като едни от най-добрите архитектурни произведения на исляма.

Това е може би и причината за появата на твърде специализирания, но великолепно структуриран и лесен за възприемане труд на Кристиян Еверт — „Капителите на джамията Кутубия в Маракеш и на джамията в Тинмал".

В уводната част авторът немногословно е обосновал необходимостта от работата си и е обяснил основните методични похвати на аналитичното проучване на декорацията на двете джамии.

Първата глава, озаглавена „Анализ и синтез на декоративните елементи", обхваща по-голямата част от книгата (228 с.). В нея е даден най-общ поглед върху композицията на колонадите и на декоративните им елементи; изградена е и типилогична класификация на елементите на капителните декорации — тип 1: Венци и изпъкнали листа; тип 2: Издадени нагоре листа; тип 3: Издадени надолу листа; тип 4: Ъглови волути; тип 5: Централни мотиви; тип 6: „Яйцевидни пръти" и Типова група „Е": Особени елементи.

Следващите части от тази глава са посветени на синтез на описаните декоративни елементи, на изследване върху силуетите на капителите, както и на описание на единичните, загубените или възстановените капители. Систематизирането в табличен вид на огромния по обем материал, както и великолепните графични и снимкови илюстрации, приложени в края на книгата, правят тази глава лесно разбираема и удобна за работа при сравнения с други подобни ислямски паметници.

Във втората глава на книгата си Кристиян Еверт предлага ред сравнителни студии за алмохадските капители. В тях той излага виждането си, че те не са откъснато явление в ислямската архитектурна декорация. Въз основа на прегледа на запазени по-стари култови сгради от Източния и Западния ислямски свят той утвърждава идеята за проявлението към XI век на „изравнителни" тенденции в декорацията им. Така се мотивира виждането му, че в творчеството си строителите на алмохадските джамии са били повлияни, макар и опосредствено, от близкоизточни архитектурни типове от времето на Сасанидите и Абасидите.

Многобройните показалци в края на книгата допринасят съществено за сравнително лесното ориентиране в прецизно систематизирания огромен градивен материал. За съжаление липсата на неколкоезични резюмета прави недостъпен този иначе великолепен труд за недобре владеещите немски език изследователи.

Н. МАРКОВ

Преглед

Международен симпозиум „Римският лимес по Средния и Долния Дунав“

От 26 до 28 IV. 1995 г. в гр. Кладово (Югославия) бе проведен международен симпозиум „Римският лимес по Средния и Долния Дунав“, организиран от археологическия институт в Белград. В неговата работа взеха участие археолози и историци от България, Румъния и Югославия, както и представител на полския екип от съвместните българо-полски археологически разкопки в Нове, Долна Мизия. България бе представена от проф. Т. Иванов, ст. н. с. I ст. Ал. Милчева, проф. д-р М. Тачева, ст. н. с. В. Найденова, ст. н. с. Л. Слокоска, н. с. Р. Иванов, П. Доневски и гл. ас. Д. Ботева.

Идеята за този форум принадлежи на директора на Белградския археологически институт д-р П. Петрович, а целта бе да се предостави възможност за обмяна на информация между колегите от балкано-дунавските държави за състоянието на проучванията по проблема. Необходимостта от такава регионална среща бе очевидна, тъй като от последния лимес-конгрес (1989 г. в Кентърбъри, Великобритания) изминаха вече шест години, а трудности от финансов характер поставят под въпрос участието на специалистите от България, Румъния и Югославия в предстоящия през август 1995 г. в Холандия пореден конгрес по проблемите на Римския лимес.

Симпозиумът бе открит от д-р П. Петрович и от проф. М. Гарашанин, които подчертаха, че за първи път учените от трите балкано-дунавски страни са се събрали, за да обменят знания и идеи във връзка с проблемите на Дунавския лимес на Римската империя, повечето от които са с общоевропейско значение. Още от самото начало се чу и пожеланието този форум да не остане първи и последен. Декларирана бе и амбицията на организаторите да публикуват представените доклади до началото на септември 1995 г. в том V на „Cahiors des Porfes de Fer“.

С приветствия към участниците се обърнаха и двамата спонсори на симпозиума — кметът на гр. Кладово и директорът на Хидроелектроцентрала Джердап I и II.

Във встъпително експозе *П. Петрович* направи преглед на изследванията и публикациите по проблемите на района на Железни врата. Открои се направеното наблюдение, че в разглежданата малка по размери територия не са засвидетелствани две еднакви крепостни съоръжения, а приликите са от най-общ характер. *М. Миркович* изнесе доклад на тема „Железни врата и римската политика по Мизийския лимес 33—117 г. сл. Хр.“, в който се обосновават няколко нови датировки. Така например посочена е възможността разделянето на Мизия на две самостоятелни провинции да е станало не през 86 г., както досега се предполагаше, а една година по-рано — през 85 г. *М. Васич* представи доклад в съавторство с *П. Петрович* „Римският лимес в Горна Мизия: археологическо проучване на района на Железни врата“. Разграничени бяха седем различни строителни периода при крепостите и другите укрепителни съоръжения. Подчертано бе също, че за разлика от територията на съвременна България, в района на Железни врата не е засвидетелствано строителство при управлението на император Анастасий.

Прегледът на проучванията за територията на съвременна Румъния започна с доклада на *Н. Гудеа* „Горномизийският лимес в периода 86—106 г. сл. Хр.“ Обосновани бяха нови виждания за разположението на легионите и помощните войски по Горномизийския лимес, както и за дакийските войни на Домициан и Траян. *Д. Бенеа* представи първата част от едно по-цялостно изследване върху античния град Диерна. Сред находките впечатление правят амфорите, произхождащи от Кос и Родос, датиращи от III в. сл. Хр. Намерените монети обхващат времето от I до IV в., като най-многобройни са тези от втората половина на III и от IV в. *Т. Дворски* съобщи за резултатите от археологическото проучване на limes Alutamis в периода 1980—1995 г., значителна част от които все още не са публикувани. *М. Захариаде* представи постиженията на двадесетгодишните археологически разкопки по протежение на границата на създадената през IV в. провинция Малка Скития.

Представянето на постиженията на българската археология по разглежданата проблематика започна с доклада на *Ал. Милчева* и *Е. Генчева* „Архитектурата на Нове — резултати и проблеми на разкопките 1980—1994 г.“, в който бяха отразени по-важните находки и изводите за строителните периоди, засвидетелствани на територията на Нове. *В. Найденова* очерта по-различен проблемен кръг, като спря своето внимание на „Културното пространство на Рациария и нейната територия“ с анализ на произведения на античната пластика. В своя доклад „Долномизийският лимес от Дортикум до Дуросторум (I—IV в. сл. Хр.). Строителни периоди на укрепителната система и археологически резултати 1980—1995 г.“ *Р. Иванов* обоснова хронологията на укрепителната дейност на римските и ранновизантийските императори, засвидетелствана в българския участък на Дунавския бряг.

Четири изследвания бяха представени чрез табла: *М. Петрович* — „Басиане: фортификация. Съотношение на пропорциите“; *С. Гушич* — „Траяновият мост: реконструкция“; *Г. Милошевич* — „Модулен анализ на късноримските и ранновизантийските укрепления от района на Железни врата“; *Дж. Йованович* — „Акве — Прахово: топография“. Оживени дискусии предизвика предложената реконструкция на моста, построен по нареждане на император Траян от архитекта Аполодор.

В рамките на първа секция, председателствана от М. Миркович и Т. Сарновски, бяха изнесени следните доклади: *М. Гарашанин* — „Към Прокопий, За строежите, IV, 6, 8—18“; *Т. Иванов* — „Форумът на колония Улпия Ескус: архитектура“; *Т. Сарновски* — „Пристанището на Нове в Долна Мизия“; *Р. Ардеван* — „Диерна — топонимия и история“; *С. Душанич* — „Граница и хинтерланд: ролята на Скупи във войната на Домициан срещу даките“; *М. Тачева* — „Нови надписи за Publicum Portorii Illyrici в Долна Мизия“; *Д. Ботева* — „Южната граница на Долна Мизия от Хадриан до Септимий Север“; *И. Попович* — „За границата между Втора Панония и

Първа Мизия“.

Програмата на втората секция, председателствана от Ал. Милчева и Н. Гудеа, включваше следните доклади: *Д. Димитриевич* — „Пристанище на Дунав: сектор Басиане — Таурунум“; *М. Джорджевич* — „Принос към проучването на Римския лимес в Южен Банат“; *Д. Боювич* — „Лагерът на IV Флавиев легион в Сингидунум“; *М. Томович* — „Римската крепост Равна на Дунав“; *Й. Кондич* — „Произход на Диана и на римските крепости от I в. сл. Хр. в района на Железни врата“; *И. Стънга* — „Римско селско поколение при Гърла Маре (II—III в.)“; *Д. Гроич* — „Фибулите от кастела Диана като продукт на местни работилници“; *М. Корач* — „Късноримска и ранновизантийска крепост при Любичевац“; *П. Доневски* — „Някои аспекти на отбранителната система на военния лагер Нове“; *Г. Карович* — „Възможности за подводни проучвания в района на Железни врата“.

За участниците във форума бяха организирани посещения на крепостта „Диана“, на Трояновия мост и крепостта „Понтес“, Тимакум минус, Ромулиана, както и пътуване до Трояновия надпис на Дунавския бряг. Работата на симпозиума завърши с кръгла маса. *Проф. М. Гарашанин* дефинира няколко основни момента, които очертават и една програма за бъдещата работа. Посочено бе, че е направен добър преглед на състоянието на проучванията в отделните държави. Сериозни са постиженията в областта на периодизацията, но остават и въпроси, които непременно трябва да станат обект на задълбочени изследвания. Необходимо е например по-точно разграничаване на археологическите пластове във времето от Константин до нападенията на хуните.

Все още малко е направено и по проучването на селските поселения в района на лимеса. Единственият доклад, засягащ този проблем, бе представен от И. Стънга и той подсказа колко перспективна е тази насока на дирения.

Предстои да се направи още много по проблемите на икономиката и занаятите. Докладите на В. Найденова и на Д. Грбич засегнаха някои въпроси. Големи надежди се възлагат на бъдещите анализи на метала, които ще помогнат за изясняване на разпространението на суровината и на занаятчийските произведения. В тази връзка съществува цял комплекс от въпроси, които ще трябва да бъдат изяснявани.

Наблюдава се и една неравномерност в проучванията между отделните държави: в една страна се акцентира върху проучването на един вид проблеми, в друга — на друг. Очевидна е необходимостта от размяна на знания и идеи, за да могат да бъдат покрити всички аспекти на лимес-проблемите.

Самостоятелен проблемен кръг са изследванията на периода непосредствено преди създаването на лимеса, т. нар. Vorlimes-Forschung. Големият въпрос е какво се е случило по Долния Дунав през I в. сл. Хр., когато започва римската военна и административна организация в района. Какво става по това време и в barbaricum. Този период по лимеса е най-слабо известният, тъй като той се свързва със строителството от нетрайни материали, а и неговите съоръжения често са повредени от по-късните етапи в строителството. На територията на Югославия този период е засвидетелстван единствено в Диана и в Понтес. На територията на България сведенията за този период също са оскъдни. Повече внимание трябва да се отдели и на управлението на император Домициан заради извършената от него реорганизация на военните части. Вече много е направено, но все още остават неизвестни.

В България има значителни резултати в областта на проучванията на градските центрове и канабета. За съжаление изследванията в тази посока в Югославия изостават; налага се в бъдеще тяхното приоритетно развитие.

Изключително важен аспект на лимес-проучванията е изследването на етническата структура на населението. В тази посока изключително интересни са данните от некропола във Виминациум. Очевидно тук вече не става дума за скордиски погребения. Погребалният инвентар — съдове и накити — свързва това население с най-късните фази на дакийското развитие. Този факт може да се обясни с дейността по прехвърляне на отвъддунавско население в земите на юг от реката.

Във връзка с отправената от проф. Гарашанин молба за дефиниране на евентуални теми за бъдещи изследвания бяха направени следните предложения: *Д. Бенеа* — Икономически аспекти на военните и цивилните отношения между vici militares и canabae, което би могло да доведе и до изясняване на етническите отношения; *М. Тачева* — Отношенията между римското управление като лимес и местното население в различните райони, т. е. римската войска и местното население във всички възможни аспекти на взаимоотношенията.

Принципни въпроси постави в своето изказване *Н. Гудеа*. По негово мнение, въпреки някои обединителни тенденции, възхождащи към общата за трите държави река Дунав, съществуват и много разделящи ни моменти. Звучи парадоксално, но румънците си имат „своя“ Долна Мизия, българите — „своята“. Трябва да престанем да мислим на парче. Длъжни сме да мислим европейски. Трябва да се обединят практическите проучвания — археологически, епиграфски, нумизматични — по отделни периоди и райони, като се работи по интернационални групи.

По предложение на проф. М. Гарашанин участниците в симпозиума се обединиха около темата „Икономика на лимеса: комуникации, стопанство, занаяти“, която ще заема приоритетно място в бъдещите проучвания. Първите резултати от дейността по тази програма ще бъдат обсъдени през 1997 г. в Турну Северин (Румъния). Градът е предложил своето любезно домакинство за поредна регионална среща по проблемите на римския лимес по Средния и Долния Дунав.

Д. БОТЕВА

Конгрес на японските археолози

В Япония работят около 5000 археолози, две трети от които са членове на Японската археологическа асоциация. Тази организация е създадена през 1948 г. Ръководи се от 25-членен Управителен съвет, а текущата дейност се осъществява от председател, зам.-председател и секретар. За членове на асоциацията могат да бъдат избрани специалисти с университетско образование по археология, които са публикували поне две научни статии. Това са предимно университетски преподаватели от над 70-те катедри по археология в страната и специалисти от отделите за археологически проучвания към общинските администрации. Асоциацията има значителен принос в опазването на културно-историческото наследство на страната чрез експертни предложения до държавните органи. Организираните от нея два пъти в годината конгреси дават възможност за поддържането на професионални контакти между археолозите. Пролетният конгрес се провежда в района на Токио и е посветен на проучвания на японски археолози както в страната, така и в чужбина. Есенният събира по-малко специалисти и обсъжда главно проблеми на археологическите изследвания на определен район. Асоциацията издава годишник с отчет за дейността си и кратки статии за най-важните археологически открития през годината.

От 19 до 21 май 1995 г. се състоя 61-ия генерален конгрес на Японската археологическа асоциация, в който участваха около 2000 души. Домакин на конгреса беше Токайският университет в гр. Хирацука, близо до Токио. Този частен университет е известен с добрите си контакти с някои страни от Източна Европа и особено с България — покойният вече основател на университета д-р Шигейоши Мацумае беше чуждестранен член на БАН и почетен доктор на Софийския университет „Св. Кл. Охридски“, в този университет са учили и учат десетки български студенти. Съорганизатор на конгреса беше Катедрата по археология, четирима души от която (проф. Секине, проф. Кондо, проф. Камуро и ас. Тао) ръководят японски екип, проучващ сектор от селищната могила Дядово, Новозагорско.

След заседанието на Управителния съвет на асоциацията през първия ден на конгреса беше открита експозиция с материали от археологическите проучвания на територията на Токайския университет. Тези разкопки на праисторически и антични селища се ръководят от двамата асистенти в Катедрата по археология и почти целогодишно се използват като място за учебна практика на студентите. Част от експозицията беше посветена на българо-японските проучвания в Дядово, представени с карти, фотоси и графична документация.

През втория ден на конгреса пред участниците в него бяха представени двата основни доклада. По покана на организаторите, встъпителен доклад на тема „Неолитната култура в българските земи в контекста на Анатолия и Балканите“ беше изнесен от автора на настоящото съобщение. В изложението беше направен преглед на най-новите резултати от проучването на неолита в източната част на Балканския полуостров и взаимоотношенията с Анатолия през VI хил. пр. Хр. (По предложение на декана на Хуманитарния факултет няколко дни по-късно изнесох пред студентите от хуманитарните специалности лекция върху някои аспекти на неолитните проучвания в Югоизточна Европа.) Вторият основен доклад на конгреса беше посветен на обобщителни изследвания върху разкрити през последните години добре запазени жилища от култура Джомон в централната част на о. Хокайдо.

През третия ден работата на конгреса продължи с 21 доклада на японски археолози, изслушани в две секции. Бяха съобщени резултати от най-важните разкопки през последната година в Япония, а също и от японските експедиции в други райони на света. Тъй като представянето на конкретни резултати за проучвания на археологически обекти в Япония ще бъде непълноценно за незапознатия с японската археология български читател, предпочитам да предложа кратка информация за археологическите култури там. Тази информация можах да събера както от докладите и разговорите с много колеги в дните на конгреса и след това, така и при посещенията ми на редица археологически обекти в югоизточната част на централния остров Хокайдо.

Къснопалеолитният период е сравнително добре проучен. Преходът към мезолита се датира в XII хил. пр. Хр. Към този период се отнася културата Джомон, която в разрез с представите ни за мезолита в Предна Азия и Европа познава керамичното производство, сравнително дълго използваните жилища и селища, а в по-късните си етапи също и огладените оръдия на труда. През почти 12-хилядолетното съществуване на тази култура нейните носители са познавали само лова и събирателството. Първите метали и сплави — мед, бронз и желязо, заедно с култивирания ориз и техниката за неговото отглеждане са донесени на японските острови от континенталната суша в края на IV в. пр. Хр. и с това започва развитието на култура Яйой, която се отнася към протоисторическия период. Към същия период се причислява и култура Кофун (от началото на IV в. до средата на VI в.), от която са и многобройните запазени надгробни могили с каменни гробници в тях. Античността започва с приемането на будизма в средата на IV в. и включва културите Асука, Нара и Хейан, а средновековният период обхваща времето от края на XII до края на XVI в. Материалната и духовната култура на японските острови има многохилядолетно континуитивно развитие, само с краткотрайни културни влияния от континента в определени периоди. Поради това и до днес тази култура пази много древни традиции, представени включително и в системата на синтуистките вярвания и култове.

Японски археолози, предимно от университетите, са организирали или участват в около 30 археологически експедиции извън страната. Те са съсредоточени главно в Азия — Югоизточна, Южна и Западна, също и Африка и Америка. На конгреса бяха изнесени доклади за японски проучвания в Приморския край на Руската федерация (палеолитни и мезолитни селища, които показват сходна култура с тази на северния японски остров Хоншу) и за разкопки на град от бронзовата епоха на о. Бахрейн в Персийския залив. Проф. Камуро от Токайския университет представи подробен отчет за резултатите от българо-японските разкопки в Дядово, Новозагорско — единствената японска археологическа експедиция в Европа. Направен беше и преглед на археологическата карта на Новозагорския край.

По време на конгреса в една от сградите на университета беше организиран базар на научна и научно-популярна археологическа книжнина. В него участваха над 140 японски издателства, които годишно издават около 5000 тома археологическа литература (включително и отделните книжки на списания и поредици). Цялата техническа организация на конгреса беше осъществена по перфектен начин от Катедрата по археология с доброволната помощ на няколко десетки настоящи и бивши студенти на катедрата.

В. НИКОЛОВ

СЪДЪРЖАНИЕ

Кънчо Кънчев — За топологията на неолитните каменни тесли от България 1
Венеция Любенова — Бронзови предмети от късноантичната вила при рудник „Бела вода“, Перник 6

МАТЕРИАЛИ И СЪОБЩЕНИЯ

Весела Писарова — Могилен гроб на войн от покрайнините на римска Сердика 18
Мария Балболова-Иванова — Фортификационно строителство на крепостта в местността „Калето“ в град Сердика, Бургаска област (предварително съобщение........................ 28
Димчо В. Момчилов — Старобългарска тока от карнобатската крепост „Маркели“........... 34
Мария Долмова — За укрепителната система на крепостта „Трапезица“ (предварително съобщение)...................................... 36

КРИТИКА И РЕЦЕНЗИИ

Стефан Бояджиев — Отново по въпроса за ранновизантийската „базилика“ при с. Крамолин, Ловешка област. 43
Николай Овчаров — Kl. Żurowska, T. Rodzńska-Chorąży, A. Biedron, M. Łastowiecki, T. Weslawowicz, J. Wrzeńsiski. Ostrow Lednicki, I-II. Krakow, 1993. 307 с., 227 рис., 119 фот. и табл. 30 45
Виолета Нешева — Н. Овчаров, Д. Хаджиева. Средновековният манастир в гр. Кърджали — център на епископията Ахридос (XI—XIV в.) — В: Разкопки и проучвания, XXIV. С., 1992. 140 с., 107 обр. рез. на фр. ез........... 46
Николай Марков — Christian Ewert. Forschungen zur almohadischen Moschee. Lieferung 4. Die Kapitele der Kutubiya-Moschee in Marrakesch und der Moschee von Tinmal. Madrider Beiträge. Band 16. Mainz am Rhein. 1991, 1—406 mit 1—45 Abbildungen und 68 Tafeln..................... 48

ПРЕГЛЕД

Д. Ботева — Международен симпозиум „Римският лимес по Средния и Долния Дунав“... 49
В. Николов — Конгрес на японските археолози. 51

SOMMAIRE

Kănčo Kănčev — De la typologie des haches de pierre néolitiques de Bulgarie 5
Venetsia Lioubenova — Objets de bronze de la villa de la basse Antiquité située près de la mine „Bela voda“, Pernik 17

MATERIAUX ET COMMUNICATIONS

Vessela Pissarova — Tombe tumulaire de soldat des environs de la Sedica romaine 28
Maria Balbolova-Ivanova — Construction de fortification de la forteresse dans le lieu-dit „Kaleto“ de la ville de Sredec, dans la région de Burgas 34
Dimčo V. Momčilov — Boucle protobulgare de la forteresse de Karnobat, „Markeli“ 36
Maria Dolmova — Du système de fortification de la forteresse de Trapezica (communication préalable) 42

CRITIQUES ET OUVRAGES RECENSES

Stefan Boiadjiev — De nouveau sur la question de la „basilique“ byzantine ancienne près du village de Kramolin, dans la région de Loveč 43
Nikolai Ovčarov — Kl. Żurowska T. Rodzńska-Chorąży, A. Biedroń, M. Łastowiecki, T. Weslawowicz, J. Wrzeńsiski. Ostrow Lednicki, I-II. Kraków, 1993. 307 с., 227 рис., 119 фот. и табл. 30.................... 45
Violeta Necheva — Н. Овчаров, Д. Хаджиева. Средновековният манастир в гр. Кърджали — център на епископията Ахридос (XI—XIV в.) — В: Разкопки и проучвания, XXIV. С., 1992, 140 с., 107 обр., рез. на фр. ез. 46
Nikolai Markov — Christian Ewert. Forschungen zur almohadischen Moschee. Lieferung 4. Die Kapitele der Kutubiya-Moschee in Marrakesch und der Moschee von Tinmal. Mardider Beiträge. Band 16. Mainz am Rhein. 1991, 1—406 mit 1—45 Abbildungen und 68 Tafeln 48

REVUE

D. Boteva — Symposium international „Le limes romain le long du Moyen et du Bas-Danube“ 49
V. Nikolov — Congrès des archéologues japonais 51

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Ст. н. с. I ст. д-р *ДИМИТЪР ОВЧАРОВ* (главен редактор), ст. н. с. I ст. *АЛЕКСАНДРА МИЛЧЕВА* (зам. гл. редактор), ст. н. с. *ВАСИЛ НИКОЛОВ* (секретар), проф. д-р ЛЮДМИЛ ГЕТОВ, ст. н. с. I ст. д-р *ЙОРДАНКА ЮРУКОВА*,ст. н. с. I ст. д-р *ХЕНРИЕТА ТОДОРОВА*, ст. н. с. *АЛЕКСАНДЪР БОНЕВ*, ст. н. с. *ГЕОРГИ КИТОВ*, ст. н. с. I ст. д-р *ЛЮДМИЛА ДОНЧЕВА-ПЕТКОВА*

Адрес на редакцията
Археологически институт и музей при БАН, София,
ул. „Съборна № 2“. Тел. 88-24-06

Адрес на администрацията
Издателство на БАН, 1113, ул. „Акад. Г. Бончев“, бл. 6

Технически редактор *Донка Костова*
Коректор *Кирилка Тошкова*

Формат 60 × 84/8
Печатни коли 6,75
Издателски индекс 117
Издателски коли 6,30
Тираж 800
Поръчка № 41

Печатница на Академично издателство „Проф. Марин Дринов“

ISNN 0324-1203

20203